

Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede

AF

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

TIL de mest påkrævede landbohistoriske opgaver hører utvivlsomt en revision af adskillige hævdundne antagelser m.h.t. landbrugerantal m.v. i det 17. århundredes Danmark. Et i mange henseender fortrinligt oplysende værk som statistikerens Henrik Pedersens »De danske Landbrug 1688« giver desværre et utilstrækkeligt og på væsentlige punkter fejl-orienterende billede af brugs- og bebyggelsesforholdene i 1680erne. Det er mest iøjnefaldende m.h.t. husstatistikken, idet navnlig jordløse huse i stor udstrækning savnes i det tabelværk, som i hovedsagen *var* udarbejdet ved Henrik Pedersens død i 1926.¹ For Sjællands vedkommende søgte jeg allerede i 1940 at bøde på denne mangel, der skyldes, at forarbejderne til 1688-matriklen i de fleste herreder indeholder meget ufuldstændige oplysninger om huse.²

Men hvorledes forholdt det sig med det store flertal af egentlige landbrug, gårdene? Gang på gang har lokalundersøgelser for mig understreget det ønskelige i at få klarlagt forholdet mellem matriklens gårdantal (brug over 1 td. hartkorn i Henrik Pedersens tabeller) og antallet af gårdbrugere, som i hvert fald for Jyllands vedkommende lå betydeligt højere. I sammenhæng hermed burde en række andre landbrugsproblemer behandles, selv om det næppe kunne blive en tilbundsående analyse. Afgørende for mit arbejdes indhold og karakter har det været, at jeg for år tilbage fik lejlighed til at beskæftige mig mere indgående med Henrik Pedersens efterladte landbohistoriske samlinger, der tilligemed tabelværket er hans hovedindsats i dansk landbohistorisk forskning.

¹ Se nærmere herom nedenfor s. 3 f.

² Jfr. Husmand og Inderste, 1940, s. 22.

Forarbejder til »De danske Landbrug 1688«

GÅRDMANDSSØNNEN Henrik Pedersen (født 1862) var fra de yngre år stærkt interesseret i danske landboforhold. Han havde været elev på Viby højskole, havde forberedt sig til skolelærereksamen og virket som journalist ved jyske blade, før han så sent som i 1894 tog studentereksamen. År 1900 blev han cand. polit. og i 1902 ansat i Statistisk Departement, hvis chef, nationaløkonomen V.A. Falbe-Hansen, opmuntrede ham til landbohistoriske studier, specielt landbrugsstatistik. Allerede i sine studenterår havde Henrik Pedersen arbejdet med matrikelsprotokoller fra 1680erne og gjort et forsøg med sin hjemegn, Støvring herred (Randers-egnen), idet han her omsatte 1688-matriklens oplysninger i statistiske tabeller. Det overbeviste ham om, at det på grundlag af forarbejder til Christian V.s matrikel 1688 ville være muligt at konstruere et tabelværk omfattende hele Danmark undtagen Bornholm og Sønderjylland.³

Efter Henrik Pedersens oprindelige plan (ansøgning til Carlsbergfondet i novbr. 1900) skulle tabel I vise landbrugsejendommenes herredsvis fordeling efter hartkorn, tabel II indeholde oplysninger om vangedeling og sædskifte, altså de forskellige driftssystemers udbredelse i 1680erne, tabel III skulle angå »udsæden«, det årligt besåede areal, og så vidt muligt også det årligt hvilende, »fælle«, og tabel IV illustrere besiddelsesforholdene. Som ejer-rubrikker anførte H. P. kronen, adelen, gejstligheden, borgerlige besiddere og købstæders magistrat, men tænkte sig allerede dengang at udskyde købstadsjorderne til behandling i en anden tabel. Tabel V skulle omfatte ødegårde, Va deres antal og fordeling (størrelse, beskaffenhed, fæstegårdes beliggenhed i forhold til hovedgården), mens Vb skulle vise ødegårdenes fordeling efter besiddelse. Endelig skulle tabel VI belyse hovedgårdsforhold: hartkorn, udsæd, antal marker (vange), sædskifte, samlet areal, besidder. Også det underliggende bøndergods skulle behandles, gårde og huse med deres hartkorn angives og ødegårde anføres særskilt.

I novbr. 1905 havde Henrik Pedersen ændret plan. Han tænkte sig nu 3 publikationer. I skulle være en statistisk-tabellarisk oversigt over danske landejendomme ca. 1685, med alle landsbyer og enestegårde (enkeltgårde) anført og sammentalt sogne- og herredsvis. Landbrugene skulle opdeles i 17 størrelsesgrupper: 1 på over 20 tdr. hartkorn, 15 mellem 0 og 20 tdr. hrtk. (under 1 td.hrtk. regnet for huse) og sidst en rubrik for

³ Jfr. i det følgende Svend Aakjærs »Indledning«, Henrik Pedersens anførte værk, s. 5 ff.

jordløse huse. Ikke blot ejendomsantal, samlet hartkorn og areal, men også omdriften og antal lodsejere i landsbyerne skulle anføres. Tabellen over ødegårde udgik; de skulle behandles særskilt. Derimod indgik den oprindelige tabel VI i tabellen over ejerlav, idet hovedgårdens navne blev kursiveret. Ved den *byvis* offentliggørelse af materialet ville Henrik Pedersen imødekomme lokalhistorikeres ønsker. Også alle enestegårde burde anføres, da man sandsynligvis m.h.t. bebyggelse ville kunne påvise typiske egnsforskelligheder. Under »Omdrift« skulle a betegne alsædsdrift, 1/1 tovangsbrug og 2/1 trevangsbrug med jorden besået i 2 år og hvilende i 1 år. Sammenholdt med tallene for udsæd ville disse angivelser da formentlig vise, hvor stor en del af det dyrkede areal de forskellige driftssystemer omfattede. – Publikation II skulle bygge på materialet i I og bearbejde dette på væsentlige områder, med tilknytning til vor ældste systematiske statistik over landejendomme. Værket skulle bl.a. behandle jordfællesskabet og bringe et kort til belysning af dets udbredelse samt bebyggelsesmåden (landsbyer og enkeltgårde), mens et andet skulle vise driftssystemernes udbredelse i landets forskellige egne. I publikation III var det hensigten at bearbejde det øvrige materiale i tekst og tabelform. Det måtte især dreje sig om besiddelsesforholdene, om hovedgårdene med deres underliggende jordegods samt om ødegårde. En *herredsvis* opstilling ville her kunne betyde en stor besparelse.

Denne storstilede plan blev kun delvis fulgt. Af »De danske Landbrug 1688« (i det følgende citeret HP 1688) var ved Henrik Pedersens død i februar 1926 tabel I, s. 1–348, færdigtrykt på nær et halvark, og tabellerne II–IV forelå i manuskript. Tabel I indeholder sognetabeller med følgende 8 rubrikker: 1. antal gårde, 2. disses samlede hartkorn (byvis, men enestegårde særskilt), 3. antal huse med jord, 4. disses hartkorn, 5. antal jordløse huse, 6. anden skyldsæt jord med dens hartkorn, 7. ialt tdr. hartkorn for ejerlavet, 8. ialt tdr. land dyrket areal for ejerlavet. Hartkornet er angivet med 2 decimaler, det dyrkede areal med 1 decimal. Sogn for sogn er ejerlavens tal sammenregnet og sogneresultaterne herredsvis, mens herredernes og birkenes summer er sammentalt for hvert af de daværende amter.⁴ Tabel II, s. 349–53, er et resumé af tabel I med opgørelser for herreder, amter og landsdele. Tabel III, s. 354–60, giver en oversigt over besiddelsesforholdene i amter, landsdele og hele landet, med ejendomme og tdr. hartkorn fordelt på 16 grupper. Endelig viser tabel IV, s. 361–65, ejendommens størrelse, heraf gårde i 6 grupper: over 20

⁴ I Nordjylland er dog Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter regnet under ét og Dueholm, Ørum og Vestervig amter ligeledes.

tdr. hrtk, 12-20, 8-12, 4-8, 2-4 og 1-2 tdr. h., huse i 3 grupper: $\frac{1}{4}$ -1 td. h., $0\frac{1}{4}$ td. h. og huse uden jord. Hertil kommer en 10. gruppe, »Anden jord« (tyrejord o.l. ved landsbyerne). I tabel III og IV er fordelingen efter ejerlav, sogn og herred opgivet. Sådanne oplysninger må – som allerede Svend Aakjær gjorde opmærksom på (HP 1688, s. 12*) – søges i Henrik Pedersens ekstrakter på Rigsarkivet.

*Henrik Pedersens landbohistoriske Samlinger*⁵ omfatter 5 pakker, hvoraf H4 og H7 indeholder korrekturer, den sidste tillige en del sedler, væsentlig udskrifter af trykte værker om alle sider af vor landbohistorie fra middelalder til nyere tid. Korrekturerne fortæller derimod noget om HP 1688.s tilblivelse. Det første ark 1. korrektur er dateret 27/8 1915, og i ret hurtigt tempo er forfatteren nået gennem 3 à 4 korrekturer på de første 5-6 ark (Sjælland og Fyn), men 1916 sker der en standsning. 1. korrektur på ark 7 (Langlands Nørre hrd. og Lolland-Falster) er afsendt fra forlaget 15. febr. 1916, men 2. korrektur forelå først 27. juni 1921, netop 5 år efter 2. korr. på ark 6. I 1917 kan de sjællandske og fynske amter (HP 1688, s. 1-96) have foreligget i rentryk, men først i juni 1921 fulgte 2. korrektur på ark 7. I august 1921 indledtes 1. korrektur-læsning på ark 8 (de syd-jyske amter), 3. korrektur fremkom 10. oktober s.å., men en 4. korrektur først henved et år senere. Derefter skred arbejdet hurtigere frem. Tabelværkets 11.-21. ark blev læst i 3 à 4 korrekturer fra oktober 1922 til november 1923. I reglen modtog Henrik Pedersen 1. korrektur på et følgende ark, samtidig med at en 2. korrektur tilsendtes ham, men hans personlige anmodning herom (arket påtegnet »H. P.«) forekom regelmæssigt. Ark 22, med de sidste 12 sider af tabel I, blev tilsendt fra Bianco Lunos Bogtrykkeri 6. august 1923, men 2. korrektur først i januar 1924, 3. korr. et halvt år senere, og forfatteren udbad sig ny korrektur.

Disse forhold er omtalt så udførligt, fordi de antagelig må ses i forbindelse med forarbejder, der findes i de 3 pakker H 5, 6 og 8. Den sidste indeholder – foruden manuskript til tabelværket – en hel del oversigter: ejendoms- og ejerfortegnelser, tabeller vedrørende herregårde og bøndergårde, købstæders landbrug, et stort hæfte med tabellarisk anførte oplysninger om hovedgårdes hartkorn, udsæd, driftsmåde, kreaturhold m.m. Af særlig interesse for denne undersøgelse er et hæfte med ituslidt brunt papiromslag påtegnet »Antal Gaarde og Huse 1688«. Hæftet indeholder 50 dobbeltspaltede foliosider (kvadreret papir), og hver af de 100 spalter har følgende rubrikker: Bebyggelsens navn (landsby, herregård, enestegård eller -hus, mølle), antal ejendomme, opdelt i gårde

⁵ Rigsarkivets håndskriftsamling V H (Danmarks indre historie. Landbrug), nr. 4-8.

(med mindst 1 td.hrtk.) og huse med hartkorn (under 1 td.) samt huse uden hartkorn; endvidere rubrikkerne »Antal Brugere« og »Ødegaarde«. Rubrikkerne er åbenbart udfyldt af Henrik Pedersen selv, med lille og fin, undertiden lidt utydelig skrift, og indholdet svarer til »Bosættelsens Navn« samt rubrik 1, 3 og 5 i HP 1688, men hertil kommer så de to sidste rubrikker. Sogneresultaterne er skrevet med sort blæk, herreds- og amtsresultaterne med rødt, ligesom hovedgårde er rødt understreget. Til højre for de to tabel-spalter findes ofte noteret oplysninger om enkelte landbrug eller hele landsbyer; kilderne er navnlig matrikels- og modelbøger fra 1680erne, ældre matrikler og præsteindberetninger 1651 og 1657-58.

To forhold er af særlig interesse. De noget kladdeagtige tabeller må være udarbejdet før 1914. Det beviser navnlig ødegårdsrubrikken, hvis tal i det store og hele stemmer med de antal, der anføres i Henrik Pedersens bekendte afhandling om »Ødegaarde i 1680erne«,⁶ som er skrevet senest i 1912. Iøjnefaldende er det, at også forkerte sammentællinger i foliohæftet genfindes i ødegårdsafhandlingen.⁷ H. P. har næppe arbejdet med de nedenfor omtalte hovedlister, hvorefter de første må have foreligget 1914-15, samtidig med at han udnyttede sine tidligere tabeludkast, dertil er uoverensstemmelserne for mange. Interessant er det, at foliohæftet afsluttes med beregninger over, hvad det ifølge optælling vil koste at trykke »det foranstående«. (Problemet var navnlig, om alle enestegårde⁸ skulle »trykkes særskilt«; hvis ikke, kunne der spares $3\frac{1}{2}$ ark eller 438 kr.!). Henrik Pedersen havde altså tænkt sig et tabelværk, hvori hartkorn og dyrket areal ikke blev anført, mens der til gengæld foruden antal gårde og huse (med og uden jord) skulle findes oplysninger om antal brugere i landsbyer og på enkeltgårde, de sidste eventuelt kun som grupper, 1 gruppe for hvert sogn, hvor sådanne gårde fandtes. Hvorfor han har opgivet denne plan, er det næppe muligt at konstatere med sikkerhed, men spørgsmålet vil blive berørt i forbindelse med et efterfølgende forsøg på (i noget revideret skikkelse) at fremlægge hovedindholdet af hans materiale til belysning af brugerantal, specielt i Jylland.

Rubrikken »Antal Brugere« påkalder opmærksomheden allerede ved

⁶ Historisk Tidsskrift 8. rk. IV, tillægshæfte s. 188-205 (»Til Edvard Holm paa hans 80-aarige Fødselsdag den 26. Januar 1913«).

⁷ Den alvorligste fejl angår Kalø amt, hvor der i foliohæftet og nævnte afhandling kun er anført 90 ødegårde. Herredssammentællingen giver 190! De savnede 100 ville bringe den jyske gennemsnitsprocent for øde gårde på højde med øernes, hvis der ikke var andre forhold at iagttage.

⁸ Om enestegårde (enkeltgårde) i 1680erne, se nedenfor s. 17 ff.

sin eksistens, men dernæst ved den ejendommelige måde, hvorpå den er udfyldt. Tager man – som et noget outreret eksempel – sognebyen Vejen i Malt herred, anføres her 10 gårde (HP 1688 har 11) og 2 huse med jord, men i 4. rubrik er indføjet talgrupperne 3–6, 4–12, 2–8 (i hæftet er der *ikke* afstand-givende streger). Det må tydes: 3 gårde med hver 2 brugere, 4 med hver 3 og 2 med 4 hver.⁹ En gård har i almindelighed kun 1, men på forholdsvis mange jyske gårde er der 2, langt sjældnere 3 eller flere brugere. Ret ofte står der da ud for en landsby 1–2, 2–4 eller højere multipla af 2, ikke sjældent 1–3 (især ved adskillige enkeltgårde, der forøvrigt i mange tilfælde optræder som ejendomsgruppe indenfor sognet i omtalte tabel, med vedføjet »e«). Gårde med kun 1 bruger (som normalt) anføres ikke i bruger-rubrikken. Sammentællingen for Vejen sogn giver 9–26.

»Antal Gaarde og Huse 1688« må imidlertid sammenholdes med de såkaldte *hovedlister* i pakkerne H 5 og 6, der er påtegnet henholdsvis »Hovedliste. Øerne No. 1–25« og »Hovedliste 26–43 Jylland«. Disse numre svarer til tabel III i HP 1688, hvor Læsø Land er udskilt fra nr. 41 (Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter) og derved som nr. 42 fortrænger Dueholm, Ørum og Vestervig amter, der da bliver hovedliste nr. 43. I tabel IV er numrene de samme som i tabel II, der følger placeringen i tabel I (skulle være I!) i det trykte værk, HP 1688. Bortset fra Vendsyssel, Thy og Mors omfatter hver hovedliste kun et enkelt amt.

Hovedlisterne må væsentlig være udarbejdet på grundlag af matrikelbøgerne 1688–91 og modelbøgerne (1682)–88. De anfører i samme rækkefølge som disse alle gårde og huse med jord. Ud for hver gård og hvert hus er noteret det omregnede hartkorn (6 tdr. 2 skp. 2 fdk. bliver således 6,31 tdr.) og det dyrkede areal i tdr. land à 14000 kvadratalen (med 1 decimal). Landsbyer og enkeltgårde, sogne, herreder og amter følger her efter hinanden ganske som i HP 1688, og som hjælpemiddel ved udarbejdelsen af det endelige manuskript (en flad pakke i H 8) er der til højre på folioarket ud for hvert sogn med blæk skrevet de sammenlagte tal for ejendomme, hartkorn og dyrket areal i hver landsby, gårde og huse med jord hver for sig, endvidere »anden jord« og huse uden jord (for så vidt de er anført i matriklen). Også det samlede ejendomsantal i sognet er noteret her, til forskel fra HP 1688, men herreds- og amtsopgørelser findes ikke. Gårdnavne, hartkorns- og arealberegninger for hver enkelt

⁹ Jfr. Søren Alkærsig: Vejen Sogn i Malt Herred. Første Hæfte, 1936, s. 82f., der dog kun nævner 1 gård med 4 brugere, men 5 med hver 3. Det svarer til modelbogens tal. Præstegården har kun 1 bruger.

ejendom med jord er i reglen skrevet med blyant, sogne- og landsbynavne dog med blæk.

På linien ud for hver ejendom er – efter de to talkolonner for hartkorn og dyrket areal – anført ejerbetegnelse, nu og da med den tilføjelse, at ejendommen er »øde«. I den henseende kan hovedlisterne altså sammenholdes med ødegårdskolonnen i den ovenfor omtalte ældre ejendomsfortegnelse, men her synes hovedlisterne mere ufuldstændige; en del gårde er dog utvivlsomt blevet besat siden 1682–83, da landmålingen fandt sted.

Men hvad der er vigtigere: i de jyske hovedlister findes ud for talrige gårde og en del huse med jord noteret et tal, i reglen 2, undertiden 3 og i sjældnere tilfælde 4, yderst sjældent 5 eller 6. En sammenligning med matrikelsbøgerne bekræfter den nærliggende formodning, at det drejer sig om *brugerantal*. Der er meget ofte, men langt fra altid fuld overensstemmelse med tallene i det omtalte foliohæfte.

Det er bemærkelsesværdigt, at hovedlisterne 1–25 (Øernes amter) *ikke* har tilføjede gårdbrugerantal. Det kan næppe skyldes, at gårde med 2 eller flere brugere forekommer langt sjældnere øst for Storebælt. Amtsforskellene er store. I Københavns amt, hvor HP 1688 har 1279 gårde, er der efter modelbogen henved 10% flere brugere.¹⁰ Forklaringen må snarere søges i, at Henrik Pedersen før opstillingen af hovedlisterne *havde* truffet beslutning om ikke at publicere tabeller med brugerantal og ødegårde. De bevarede korrekturarks datering viser, som nævnt ovenfor s. 4, at han i august 1915 fik tilsendt 1. korrektur fra trykkeriet (ark 1 omfatter de nordsjællandske amter og en del af Roskilde amt). Før jul s.å. var han nået frem til en 4. korrektur på de første sogne-, herreds- og amtstabeller i nøjagtigt den form de beholdt. Helt så hurtigt gik det ikke med de følgende ark, og nogle uregelmæssigheder ved tilrettelæggelsen af de sidste lollandske herreder må have opfordret til en omhyggelig bearbejdelse af det store jyske tabelmateriale (hovedlisterne 26–43), der lå til grund for ark 8–22 (HP 1688, s. 113–348). Andre forhold kan have bevirket en forsinkelse. Henrik Pedersen blev i 1918 lektor i landbopolitik ved Københavns Universitet, og han udarbejdede en række landbohistoriske artikler til »Landbrugets Ordbog«, hvis 1. udgave udkom fra 1919.

Der er næppe tvivl om, at den ovenfor s. 4f. omtalte fortegnelse over ejendomme, gårdbrugere og ødegårde 1682(–83) bygger på samme

¹⁰ Navnlig Tårnby, Ny Amager (Frederiksberg), Hvidovre, Ballerup, Kirke Værlose og Karlebo sogne har betydeligt flere brugere end gårde.

materialesamling som hovedlisterne, der imidlertid viser en mere omhyggelig bearbejdelse. Ikke blot er fejltællinger rettet, men gårdantallet er nøje afstemt efter detailberegningerne, således at kun gårde med mindst 1,00 td. hartkorn indgår i HP 1688, hovedtabellernes rubrik 1. Det betyder, at denne rubriks sognetal ofte afviger fra »Antal Gaarde og Huse 1688« med 1 gård, sjældnere 2 eller flere. Man kan som sagt undre sig over, at hovedlisterne 1-25 (Øerne) ikke har brugerantal, da der dog i de nordsjællandske amter og enkelte andre egne er et flertal af sogne med lidt flere gårdbrugere end gårde. Henrik Pedersen har vel næppe fundet tid til fuldt at klarlægge de lokale forhold på et punkt, der var uden betydning for opsætningen af tabelværket i den form, han havde valgt. Måske har han ikke interesseret sig meget for de ret beskedne antal »overskydende« brugere, som ifølge de tidlige, lidt løseligt udarbejdede tabeller (i foliohæftet) fandtes på de større danske øer. Men ved overgangen til Sydjylland (ark 8), kan de store gårdbrugerantal her have tilskyndet ham til overalt i Jylland at tilføje brugerantal gård for gård, i tilknytning til hartkorns- og arealberegningen. De viser som nævnt en hel del småafvigelser fra foliohæftets gård- og brugerantal, men stemmer i det store og hele med matriklens angivelser. For et enkelt herred, Kær hrd. i Vendsyssel, anføres dog kun i ét sogn (Ajstrup) flere brugere end gårde. Det stemmer *ikke* med matriklen. Det kunne se ud til, at Henrik Pedersen her havde en medarbejder, der også på anden måde har haft svært ved at klare opgaven.¹¹ Det er næppe sandsynligt, at H. P. ikke skulle have bemærket det lave tal for Kær herreds gårdbrugere, men der *fandtes* jo jyske egne, hvor dobbelt-besatte gårde ifølge matriklen var sjældne eller overhovedet ikke forekom.¹²

Henrik Pedersen og J. A. Fridericia

I STUDENTERÅRENE, om ikke før, må Henrik Pedersen have læst J. A. Fridericias store afhandling »Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede« (Hist. Tidsskr. 6. rk. II, s. 469-622), der fremkom i 1890. Den har ganske givet betydet noget for ham i den periode, hvor han lagde planer om udforskningen af agrar-tilstande på landmålingstiden. I Fridericias redaktørperiode skrev

¹¹ Der findes enkelte arbejdsedler bevaret, men det er ikke muligt at gøre rede for medarbejderforhold. Henrik Pedersen har utvivlsomt selv gennemgået hovedberegningerne for landsbyer og enkeltgårde, men næppe taget sig af detaljer, der ikke var relevante ved publikationen af HP 1688.

¹² Se det lille Elbo herred i oversigten nedenfor s. 14.

Henrik Pedersen 1907 i *Historisk Tidsskrift* en afhandling om udsæden og det dyrkede areal på Falster på landmålingstiden; han omtalte her i korthed »materialet vedrørende Matriklen af 1688«. ¹³ Også den bekendte ødegårdsafhandling må være aftalt, mens Fridericia var redaktør (han døde i oktober 1912), og afhandlingen om hovedgårdsdriften tilegnede Henrik Pedersen mindet om J. A. Fridericia (1915).

Ved tilrettelæggelsen af historisk-statistiske tabeller, der skulle belyse jordbrugstilstande i 1680erne, navnlig besiddelsesforholdene, havde Henrik Pedersen kunnet hente inspiration i Fridericias anførte afhandling om jordbrugenes fordeling 20–30 år før landmålingen. M.h.t. ejerforholdene skete der store forskydninger i den følgende periode, og H. P. kunne gennemføre en anden, langt mere finmasket sortering af jordens besiddere opdelt i 16 grupper. ¹⁴ Vel var den gamle danske adel endnu i 1680erne dominerende blandt de adelige jordbesiddere, men den nye adel var sammen med grever og friherrer i rask fremmarch. Endnu mere godsrige end de nyadelige var de borgerlige besiddere – *de* alene havde ifølge HP 1688 netop 10 gange så mange bøndergårde og 10 gange så meget hartkorn som de jordegne bønder. ¹⁵ I sin afhandling om ødegårdene havde Henrik Pedersen en alt andet end venlig omtale af denne ny, mere kapitalistiske type af storgrundbesiddere, der først og fremmest af »forretningshensyn« investerede i jordegods. Når den fik en pengeforlegen regerings velsignelse hertil, var dette »en finansoperation . . . som social- og agrarpolitisk al tid har ført til skuffelser og til forøget tryk for de jordens dyrkere, de egentlige producenter, som kom i afhængighedsforhold til en sådan rig, mere kapitalistisk type af jordejere«. H. P. fandt det karakteristisk, at ødegårdsprocenten var særlig høj i egne, hvor disse nye grundbesiddere havde overtaget større samlede komplekser af tidligere krongods. ¹⁶

Linier som de citerede kunne være skrevet af Fridericia. Henrik Pedersen delte uden tvivl hans socialpolitiske synspunkter og den sympati for »samfundets store underklasse«, der sporede i »Adelsvældens sidste Dage« (1894), men som unægtelig var vendt med skarpere brod mod jordens ejere i Fridericias bidrag til »stavnsbåndslitteraturen« 1888, der havde titlen »Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigjørelse« og bl.a. indeholdt en bitter omtale af »den herskende godsejerstands

¹³ Hist. Tidsskr. 8. rk. I, 1907, s. 103f.

¹⁴ Se HP 1688, tabel III, s. 354–60. I HP Saml., pk. H 8 findes et håndskrevet bind med navne på jordbesidderne i 1680erne.

¹⁵ Selvejernes tal var dog noget større end matriklen oplyser.

¹⁶ Hist. Tidsskrift 8. rk. IV, tillægshft. s. 201.

fuldstændige mangel på agtelse for bondens selvstændige virksomhed, dens hensynsløshed overfor benyttelsen af hans tid og kræfter« (s. 13). Gennem sit voksende kendskab til jordfællesskabets funktioner fik Henrik Pedersen formentlig et friere syn på bøndernes arbejdsliv og trods alt begrænsede afhængighed af godsejerne, navnlig udenfor vornedskabets gamle områder. Men der var andet at lære af professor Fridericia end hans socialpolitiske syn.

To hovedafsnit i afhandlingen om Danmarks landboforhold omhandler bondejordbrugenes antal samt ejendomsfordelingen, og foruden at give statistiske oplysninger søger Fridericia her at bestemme »jordbrug« noget nøjere. Han vil fra sognebeskrivelserne i præsteindberetningerne 1651 og 1657 samt den ældre matrikel »medtage alt hvad der nogenlunde svarer til vore dages bøndergårde og huse med et ikke ganske ubetydeligt jordtillæg«, men indrømmer vanskeligheden ved at skelne mellem de forskellige slags huse. Han tager ved sin optælling af jordbrug ikke hensyn til, om en fæster »tilfældigt« besad flere brug, eller til de hyppigere tilfælde, hvor der sad to eller flere bønder som fæstere på en gård, hvilket var ret almindeligt i visse egne af Jylland.¹⁷ Praktisk talt over hele landet fandtes der »hele« og »halve« gårde, men af landgilden i forskellige egne fremgik det, at »helgårde« kunne have højst forskellig størrelse og værdi. Endog på samme egn kunne overgangen til betegnelser for mindre jordbrug være »i høj grad flydende og vakkende«: tredings-, fjerdings- og ottingsgårde var ikke lige store overalt, og det kunne i mange tilfælde være vanskeligt at placere gårdsædegårde, gårdsæder og bol i en bestemt størrelsesgruppe (Fridericia nævner ikke gårdsædehuse, halvbol, bolhuse og »boliger«). F. anfører fra Sjælland en række eksempler på forholdet mellem gårdsæder (også halve), halvgårde, fjerdings- og ottingsgårde.¹⁸ Som følge af »denne forvirring i begreberne og betegnelserne« opstiller Fridericia kun to kategorier: gårde og mindre jordbrug, idet han fremhæver, at selv denne fordeling ikke giver nogen bestemt indbyrdes grænse; for Fyn og de mindre øer er samtlige jordbrug angivet under ét.¹⁹

Den samme »forvirring« har Henrik Pedersen kunnet møde i markbøgerne fra 1682–83, hvor der forekommer adskilligt flere betegnelser, end Fridericia omtaler fra perioden 1651–62. Det har utvivlsomt virket skræmmende og har tilskyndet H. P. til kun at se fremefter: vælg 1688-

¹⁷ Hist. Tidsskrift 6. rk. II, s. 487 ff.

¹⁸ Smstds., s. 489 ff.

¹⁹ Smstds., s. 491 f., jfr. bilagene s. 589–609.

matriklens hartkornsangivelse som udgangspunkt og så iøvrigt inddele gårdene (ejendomme på 1 td. hartkorn og derover) i en række størrelsesgrupper, huse med jord i to grupper, med $\frac{1}{4}$ td. hrtk. som skillelinie, utvivlsomt i klar forståelse af, at antallet af huse uden jord i mange egne var ganske ufuldstændigt.²⁰ Dette forhold blev dog aldrig kommenteret af Henrik Pedersen og heller ikke af Svend Aakjær, der forfattede indledningen til HP 1688.

Et andet vigtigt spørgsmål, som interesserede Henrik Pedersen, var *ødegårdene*. Kimen til hans definition af »øde« må søges hos Fridericia i det omtalte afsnit (s. 492 f.). F. fastslog, at antallet af *ubesatte* gårde i hele landet ikke kunne »opredes«, og tilføjede, at øde g. også (ifølge skattemandtalen og tingsvidner) betød »gårde, hvis besidder ikke havde formået at bringe udsæd i sin jord«; han mente dog, at præsteindberetningerne fra Sjælland ved øde gårde forstod ubesatte. Henrik Pedersen gik videre og konstaterede 3 forskellige betydninger af »øde«: 1) gården besat, men ude af drift, 2) g. ubesat, men dog i drift, 3) g. ubesat og ude af drift.²¹ Hertil har jeg, i forbindelse med landbohistoriske øvelser, ment at måtte tilføje en række angivelser vedrørende helt eller delvis øde gårde: »øde og afbrudt«, hvor bygningerne er forsvundet (ofte brændt), besætningen som regel også; »halvt øde«, hvor det kan dreje sig om forskellige forhold: bygningerne delvis ødelagt eller nedfaldne, kun en del af jorden i drift, besætningen stærkt reduceret etc., men havde en gård to brugere, kan »halvt øde« muligvis også betegne, at den ene brugers gårdpart er ubesat og/eller ude af drift. Endvidere kan en »øde« gård have været »for højt skyldet«, med den virkning, at fæsteren ikke var i stand til at svare den fastsatte landgilde (den måtte da nedsættes eller fæsteren forlade gården). Endelig kan en gård være »øde«, fordi *bonden* enten var 1) rømt, 2) død som følge af krigsbegivenheder, 3) for fattig til at svare sine afgifter (»forarmet«, »i armod«), eller han havde 4) *forsiddet* sin fæstegård af andre grunde (dens drift eller hoveriforpligtelser forsømt, besætning og avl delvis bortsolgt; bonden skyldig i kriminelle handlinger), hvorefter han blev sat fra gården og som regel blev husmand.²²

²⁰ Jfr. Axel Linvalds anmeldelse af Henrik Pedersens tabelværk i Hist. Tidsskr. 9. rk. VI, s. 318f., og mine egne iagttagelser i Husmand og Inderste, s. 22 (landet som helhed).

²¹ Hist. Tidsskr. 8. rk. IV, tillægshft. s. 191.

²² I en (utrykt) afhandling om ødegårdsproblemer i 1660erne, navnlig på Fyn, har cand. mag. Erik Helmer Pedersen konstateret, at fynske jordebøger fra perioden 1660-1664 omtaler 28,6 % af øens gårdantal som »øde og afbrudt«, godt 1 % som »halvt øde« og knapt 7 % som »forarmet«.

Henrik Pedersens ødegårdsafhandling har været med til at bryde banen for dansk ødegårdsforskning, der ikke mindst for det 17. århundredes vedkommende er en vanskelig og højst kompliceret sag. Desværre bærer hans undersøgelse – som antydnet ovenfor s. 5, note 6 og 7 – i nogen grad præg af at være et arbejde, der skulle afsluttes før en bestemt tidlig dato. Resultatet blev derfor ikke fremlagt i samme gennemarbejdede form som det statistiske stof der indgik i det store tabelværk, men Henrik Pedersens synspunkter har været inspirerende for andre forskere.

Antallet af gårdbrugere i 1680erne, specielt i Jylland

I HP SAML., pk. H 8, findes en oversigt over antal gårde, enkeltgårde (»Enliggaarde«) samt gårdbrugere i alle landsdele. Materialet i »Antal Gaarde og Huse 1688« er lagt til grund, men ikke korrigeret; der er adskillige fejltællinger, navnlig m.h.t. de »enlige« gårde.²³ Alligevel fremgår det tydeligt af den lidt uordentlige oversigt (snart herreder, snart datidig og snart nyere amtsopdeling!), at bebyggelsesforholdene i det meste af Jylland havde en helt anden karakter end på de større danske øer, hvor det i de allerfleste egne var et særsyn med to, endsige flere brugere på én bondegård.

Da hovedlisterne kun meddeler brugerantal i de jyske amter, er den efterfølgende korte oversigt bygget på »Antal Gaarde og Huse 1688«, men i parentes anføres gårdantal fra HP 1688, svarende til hovedlisternes ejendomsstatistik, der er udarbejdet gård for gård.

	Gårde ialt	Gårde med mere end 1 bruger			Flere brugere end gårde, ialt
Sjælland-Møn.....	16.194 (16.156)	397 m.	798 brugere	401	
Lolland-Falster.....	4.815 (4.750)	100 -	201 -	101	
Fyn-Langeland.....	8.024 (8.050)	126 -	255 -	129	
Jylland.....	29.040 (29.218)	5.648 -	12.132 -	6.484	
Tilsammen.....	58.073 (58.174)	6.271 m.	13.386 brugere	7.115	

Hovedindtrykket er klart og påvirkes ikke af en del små sammentællingsfejl og muligvis flere oversete tilfælde.²⁴ På Sjælland havde knapt

²³ Se afsnittet »Gårdbrugere i landsbyer og på enkeltgårde«, s. 17 ff.

²⁴ Stikprøver især fra sjællandske modelbøger og matrikelbøger viser, som man kunne vente, lidt flere (men ikke væsentligt flere) brugere end anført i »Antal Gaarde og Huse 1688«.

2½ % af gårdene 2 brugere, på Lolland-Falster og Fyn drejer det sig om endnu færre. Henrik Pedersens tabeller over ødegårde²⁵ angiver som »øde« henholdsvis 5,6, 6,0 og 3,4 % i de tre landsdele, og selv om disse gårde ikke alle har været ubesat med fæstere, er det overvejende sandsynligt, at det samlede antal gårdbrugere i hvert fald på den sjællandske øgruppe var en del mindre end gårdantallet i HP 1688. I den følgende tid gik udviklingen i samme retning, med langt flere gårdnedlæggelser på Sjælland end i Jylland.²⁶

Jylland viser et andet billede. På halvøen havde øjensynligt ca. en femtedel af de matrikulerede gårde to eller flere brugere. Her er det muligt at kontrollere hovedlisternes tusinder af tilføjede tal for gårdbrugere (jfr. ovenfor s. 7). Matrikelbøgerne viser på dette punkt næsten overalt overensstemmelse (bortset fra Kær herred, hvor hovedlisterne som omtalt svigter). Til orientering meddeles på de følgende sider en jysk herreds- og amtsoversigt, der for gårdantallenes vedkommende svarer til HP 1688, s. 351 ff. (tabel II b), mens brugerantallene har hovedlisterne som kilde, Kær herred dog 1688-matriklen direkte. Derimod er ødegårdstallene formentlig bedst hjemlet i HP Saml., hvor Henrik Pedersen i »Antal Gaarde og Huse 1688« har lagt op til en sammenligning mellem tilstandene 1662 og 1682.

Antallene af gårdbrugere varierede stærkt, endog indenfor samme amt eller herred. Forholdsvis flest gårde med mere end 1 bruger var der i Riberhus amt og det tilgrænsende Øster (Horne) herred, og dernæst i et område, der dækker det senere Viborg amt og naboherreder (Vrads og Gjern) i Skanderborg amt samt det meste af Ålborg amt syd for Limfjorden. Mere end 50 % flere brugere end gårde i matriklen havde et betydeligt antal sogne i Sydvestjylland, nogle hedesogne i Midtjylland samt en del sogne i Himmerland (i midtlandet såvel som en kyststrimmel ved Kattegat) og endelig vel de fleste beboede jyske øer, ikke den største, Mors, men derimod Læsø, Anholt, Fur, Jegindø, Venø, vistnok også Endelave. Langt under gennemsnittet, de 23,4 %, lå de fleste sogne i Østjylland fra Randers fjord til Kolding fjord, i Thy og Vester Han herred, samt dele af Mors, af Vendsyssels kystegne og af Ringkøbing amt. Selv om de som »øde« betegnede gårde i flertallet af jyske sogne var fåtallige eller overhovedet ikke eksisterede, må der have været adskillige landsbyer med færre brugere end gårde, og en del øde enkeltgårde løb også den risiko aldrig mere at få beboere.

²⁵ Hist. Tidsskrift 8. rk. IV, tillægshft. s. 196f.

²⁶ Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, 1957, s. 170ff. (tabellerne 8-11).

Gårde og gårdbrugere i Jylland i 1680erne

Område	Gårde HP 1688	Brugere HP Saml.	Flere brugere end gårde Antal	%	Ødegårde HP Saml.
Af Ribe kobstad	9	13	4	44,4	
Af Hvidding hrd.....	32	49	17	53,1	1
Lustrup birk.....	56	69	13	23,2	
Gørding hrd.....	245	341	96	39,2	38
Malt hrd.....	197	283	86	43,7	26
Skads hrd.....	455	695	240	52,7	38
Vester hrd.....	515	647	132	25,6	21
<i>Riberhus amt.....</i>	<i>1509</i>	<i>2097</i>	<i>588</i>	<i>39,0</i>	<i>124</i>
Nørvang hrd.....	590	749	159	23,9	42
Tørrild hrd.....	273	333	60	22,0	30
Slavs hrd.....	117	147	30	25,6	13
Elbo hrd.....	182	182	—	—	2
Jerlev hrd.....	149	186	37	24,8	3
Holmans hrd.....	223	238	15	6,1	1
Brusk hrd.....	288	321	33	11,5	3
Andst hrd.....	314	398	84	26,8	9
<i>Koldinghus amt.....</i>	<i>2136</i>	<i>2554</i>	<i>418</i>	<i>19,6</i>	<i>107</i>
Øster hrd.....	207	293	86	41,5	8
Nørre hrd.....	357	458	101	28,3	12
Bølling hrd.....	476	577	101	21,2	22
Hammerum hrd.....	525	651	126	24,0	16
Hjerm hrd.....	484	561	77	15,9	31
<i>Lundenæs amt.....</i>	<i>2049</i>	<i>2540</i>	<i>491</i>	<i>24,0</i>	<i>89</i>
Hind hrd.....	483	581	98	20,3	10
Ulvborg hrd.....	375	437	62	16,5	10
Ginding hrd.....	388	472	84	21,6	6
Vandfuld hrd.....	282	348	66	23,4	11
Skodborg hrd.....	576	678	102	17,7	19
<i>Bølling amt.....</i>	<i>2104</i>	<i>2516</i>	<i>412</i>	<i>19,6</i>	<i>56</i>

Område	Gårde HP 1688	Brugere HP Saml.	Flere brugere end gårde Antal	%	Ødegårde HP Saml.
Ning hrd.....	356	439	83	23,3	15
Hasle hrd.....	166	187	21	12,7	2
V. Lisbjerg hrd.....	153	171	18	11,8	8
<i>Havreballegård amt.....</i>	<i>675</i>	<i>797</i>	<i>122</i>	<i>18,1</i>	<i>25</i>
Hatting hrd.....	320	355	35	10,9	13
Bjerger hrd.....	554	598	44	8,0	27
Nim hrd.....	138	183	45	32,6	1
<i>Stjernholm amt.....</i>	<i>1012</i>	<i>1136</i>	<i>124</i>	<i>12,3</i>	<i>41</i>
Sønderhald hrd.....	590	662	72	11,2	25
Nørre hrd.....	426	498	72	16,9	41
Sønder hrd.....	438	477	39	8,9	41
Mols hrd.....	339	411	72	21,2	59
Ø. Lisbjerg hrd.....	387	434	47	12,2	24
<i>Kalø amt.....</i>	<i>2180</i>	<i>2482</i>	<i>302</i>	<i>13,9</i>	<i>190</i>
Vor hrd.....	537	638	101	18,8	23
Tyrsting hrd.....	198	245	47	23,7	1
Hjelmslev hrd.....	116	118	2	1,7	3
Skanderborg birk.....	203	242	39	19,2	1
Ry birk.....	70	87	17	24,3	
Sabro hrd.....	201	234	33	16,4	15
Framlev hrd.....	205	242	37	18,0	4
Af Gjern hrd.....	108	144	36	33,3	
<i>Skanderborg amt.....</i>	<i>1638</i>	<i>1950</i>	<i>312</i>	<i>19,0</i>	<i>47</i>
<i>Åker amt (Hads hrd.).....</i>	<i>506</i>	<i>625</i>	<i>119</i>	<i>23,5</i>	<i>6</i>

Område	Gårde HP 1688	Brugere HP Saml.	Flere brugere end gårde Antal	%	Ødegårde HP Saml.
Sønderlyng hrd.....	307	379	72	23,4	21
Nørhald hrd.....	252	293	41	16,3	25
Onsild hrd.....	183	262	79	43,2	12
Gjerlev hrd.....	332	408	76	22,9	29
Støvring hrd.....	175	197	22	12,6	24
Galten hrd.....	327	360	33	10,1	12
Hovlbjerg hrd.....	290	360	70	24,1	19
Rougso hrd.....	210	226	16	7,6	6
<i>Dronningborg amt.....</i>	<i>2076</i>	<i>2485</i>	<i>409</i>	<i>19,7</i>	<i>148</i>
<i>Mariager Kloster amt</i>					
(Gislum hrd.).....	350	496	146	41,7	17
Hids hrd.....	162	278	116	71,6	
Vrads hrd.....	258	322	64	24,8	18
Lysgård hrd.....	343	497	154	44,9	5
Af Gjern hrd.....	215	269	54	25,1	12
<i>Silkeborg amt.....</i>	<i>978</i>	<i>1366</i>	<i>388</i>	<i>39,7</i>	<i>35</i>
Nørre hrd.....	297	392	95	32,0	23
Harre hrd.....	318	441	123	38,8	28
Rødning hrd.....	245	330	85	34,7	16
Hindborg hrd.....	273	350	77	28,2	15
<i>Skivehus amt.....</i>	<i>1133</i>	<i>1513</i>	<i>380</i>	<i>33,5</i>	<i>82</i>
Middelsom hrd.....	301	381	80	26,6	4
Fjends hrd.....	401	560	159	39,7	11
Rinds hrd.....	468	642	174	37,2	18
Nørlyng hrd.....	269	371	102	37,9	16
<i>Hald amt.....</i>	<i>1439</i>	<i>1954</i>	<i>515</i>	<i>35,8</i>	<i>49</i>

Område	Gårde HP 1688	Brugere HP Saml.	Flere brugere end gårde Antal	%	Ødegårde HP Saml.
Slet hrd.....	421	545	124	29,5	30
Hornum hrd.....	525	668	143	27,2	20
Fleskum hrd.....	422	510	88	20,9	31
Hellum hrd.....	334	420	86	25,7	41
Hindsted hrd.....	404	656	252	62,4	26
Års hrd.....	330	449	119	36,1	22
<i>Ålborghus amt.....</i>	2436	3248	812	33,3	170
Horns hrd.....	474	549	75	15,8	2
Vennebjerg hrd.....	554	642	88	15,9	10
Børglum hrd.....	816	1017	201	24,7	11
Jerslev hrd.....	812	1053	241	29,7	7
Kær hrd.....	587	635	48	8,2	2
Hvæto hrd.....	325	398	73	22,5	3
Øster Han hrd.....	555	607	52	9,4	5
Vester Han hrd.....	272	292	20	7,4	3
Læsø Land.....	68	131	63	92,6	
<i>Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter.....</i>	4463	5324	861	19,3	43
Hundborg hrd.....	305	340	35	11,5	13
Hillerslev hrd.....	451	503	52	11,5	12
Hassing hrd.....	414	467	53	12,8	18
Refs hrd.....	561	736	175	31,2	46
Mors Sønder hrd.....	430	496	66	15,3	66
Mors Nørre hrd.....	373	434	61	16,4	46
<i>Dueholm, Ørum og Vestervig amter.....</i>	2534	2976	442	17,4	201
<i>Hele Jylland.....</i>	29.218	36.059	6841	23,4	1426

Gårdbrugere i landsbyer og på enkeltgårde

Også i Jylland boede langt de fleste gårdbrugere i landsbyer; de var gennemgående mindre end øst for Storebælt, men der fandtes dog i de fleste egne af halvøen adskillige bondebyer med 20–30 gårde. 1688-matriklen viste imidlertid, at antallet af enkeltgårde (ofte betegnet som

»enestegårde«), altså spredtliggende gårde udenfor landsbyerne, var 5 gange større i Jylland end på øerne. Sognetabellerne i HP 1688 har følgende antal enkeltgårde, hovedgårde iberegnet: Sjælland med Samsø 404, Fyn 392, Lolland-Falster 82 og Jylland 4423. Øerne under ét havde da 878 enkeltgårde, kun 3 % af gårdantallet, og fraregnet 324 hovedgårde endda mindre end 2 %, mens Jylland nåede op på godt 15 %, hvoraf 407 hovedgårde tegnede sig for 1,4 %.

Enkeltgårdene var særlig talrige i tre af de jyske amtsområder: i Bøvling 1006 eller 47,8 % af samtlige gårde i HP 1688, i Lundenæs 668 (32,6 %) og i Åstrup m.fl. amter (Vendsyssel og Hanherrederne) 1099 eller 24,6 %. Da Ginding herred hørte til Bøvling amt, Øster (Horne) hrd. samt Hammerum hrd. til Lundenæs amt, kan det noteres, at i størstedelen af Vestjylland var ca. 40 % af gårdbebyggelsen enkeltgårde. De var overordentlig mange ikke blot i udprægede hedeegne, men også på mere frugtbare strøg med stærkt kuperet terræn i Vest- og Nordjylland. Men i Østjylland syd for Randers fjord var der i de fleste egne kun 2–5 % enkeltgårde, ikke flere end i det meste af Nordsjælland og forholdsvis færre end i det nordfynske Skovby herred eller i Odense herred.²⁷

Var der hyppigere to eller flere brugere på spredtliggende gårde end på landsbygårde i samme egn?

Når dette spørgsmål skal besvares, må man helst se bort fra hovedgårdene, der ofte havde såvel herskabsbolig (hovedbygning) som forpagterbolig, men dog i reglen blev drevet af en enkelt mand. De sjældne tilfælde, hvor flere bønder fæstede en større gård, der i perioder blev drevet af herskabet, kan ikke særskilt beregnes.

Til 973 enkeltgårde beboet af bønder i Bøvling amt svarede 1169 brugere eller 20,1 % flere brugere end gårde (der var 169 gårde med 365 brugere), mens 1092 landsbygårde havde ialt 1314 brugere eller 20,3 % »overskydende« – altså praktisk talt samme forhold. Men i det store vendsysselske amtsområde var der forholdsvis færre brugere af enkeltgårde, hvorimod det i landsbyerne gennemgående var mere almindeligt med 2, sjældent 3 eller 4 brugere på en gård. Man må her være opmærksom på et bebyggelseshistorisk fænomen, som HP 1688 giver mange eksempler på, nemlig spredtliggende enkeltgårdes hyppige deling i to eller flere. Gårdsnavne med Store- og Lille-, Øster- og Vester-, Sønder- og

²⁷ Se kort over enkeltgårdens udbredelse i Svend Aakjær: Bosættelses- og Bebyggelsesformer i ældre Tid II, Oslo 1933. Jfr. samme: Landsby og Enkeltgaard, Fortid og Nutid X, 1934, s. 211 ff. – Af de øvrige jyske amter havde Ducholm m.fl. amter 229 enkeltgårde, Ålborghus 199, Riberhus 190, Koldinghus 183, Hald 183, Silkeborg 144, Kalø 119 og Dronningborg amt 118.

Nørre-, Over- og Neder- m.fl. er talrige især i Nord- og Vestjylland, men også navne med Midt- og Mellem- dukker op og antyder tredeling af en gård eller et bol. At delingsprocessen kunne fortsætte, bliver man mindet om gennem stednavne som Togårde, Vor sogn i Vendsyssel, der efterhånden blev til 4 brug, og Firgårde i Dover sogn, Hjlemslev herred, som i det 17.-18. årh. havde 6-8 fæstere. Ved hjælp af HP 1688 og Henrik Pedersens omtalte hovedlister kan man undersøge forholdet mellem forskellige gård-kategorier:

- I a. Landsbygårde med 1 bruger pr. gård,
- b. Landsbygårde med 2 eller flere brugere.
- II a. Enkeltgårde med 1 bruger,
- b. Enkeltgårde med 2 eller flere brugere.
- III a. Togårdsbebyggelser med 2 brugere,
- b. Togårdsbebyggelser med mere end 2 brugere.

Indenfor begrænsede områder (herreder, amter) kan man gøre sammenligninger og drage nogenlunde sikre slutninger. Det følgende eksempel angår *Skivehus amt*, hvor enkeltgårdene er lidt svagere repræsenteret end i Jylland som helhed og gennemsnitshartkornet pr. gård ifølge HP 1688 en smule under det jyske gennemsnit. 15 hovedgårde med ialt 540,90 tdr.hrtk. er her holdt udenfor.

	Gård- antal	Bruger- antal	Tdr. hartkorn	
			ialt	pr. bruger
I a.....	722	722	2.858,47	3,96
b.....	299	619	1.778,08	2,87
II a.....	41	41	235,66	5,75
b.....	32	80	312,22	3,90
III a.....	10	10	59,07	5,91
b.....	14	23	85,44	3,71
	1118	1495	5.328,94	3,56

At der var 2 eller flere brugere på en gård betød i mange, men ikke i alle tilfælde en ligestilling m.h.t. brugen af gårdens jorder (jfr. nedenfor s. 22). I hvert fald førte det, som amtseksemplet viser, til en vis udjævning, hvad hartkornet angik. Af oversigten fremgår det, at gårde med mindst 2 brugere (b-grupperne) gennemgående havde hartkorn langt over gennemsnittet, I b og III b ca. 6 tdr. hrtk., II b (enkeltgårde) endog henved 10 tdr. hrtk. i gennemsnit pr. gård og pr. bruger lidt over gennemsnittet,

som det også var tilfældet med III b-gruppen, mens de mange »delte« gårde i landsbyerne (I b) trak hartkornsgennemsnittet betydeligt ned. Disse b-grupper rejser uundgåeligt spørgsmålet, om ikke mange gårde med 2 eller flere brugere forlængst *var* delt. Vi skal vende tilbage til dette problem.

Egnsforskelle gør sig naturligvis gældende. Forholdet mellem a- og b-grupperne lader sig lettest overskue m.h.t. II (enkeltgårde) og III (togårdsbebyggelser). Nogle ret tilfældigt valgte eksempler med en vis geografisk spredning skal anføres, idet dog kun *det gennemsnitlige hartkorn for hver brugergruppe* noteres.

	II a	II b	III a	III b
Skads herred	4,03	3,50	5,19	3,71
Hovlbjerg herred	5,94	5,60	7,12	3,22
Gislum herred	4,90	3,53	1,87	1,68
Øster Han herred	5,05	4,12	2,59	0,79
Kalø amt	5,56	4,25	7,61	5,61

For enkeltgårdenes vedkommende er det iøjnefaldende, at delingen mellem flere brugere afgjort betyder en mere ligelig fordeling af gårdens tilliggende (som i Skivehus-eksemplet). Noget anderledes forholder det sig med togårdsbrugene. I 3 af de 5 områder drejer det sig især om gårdbrug større end enkeltgårdene, og der er både i Skads herred og Kalø amt en klar tendens i retning af, at fortrinsvis de lidt større gårde bliver delt. Selv om det tiest er den største af de to gårde der får 2 brugere (ofte er det dog begge gårde), illustrerer navnlig Øster Han herred en helt anden situation. Her er det et ikke helt lille antal småbrug, til dels klit-huse, der har to beboere, vel et udtryk for den tilbagegang, som også på anden måde kan konstateres i sandflugtsegne (se nedenfor s. 43 f.).

De jyske gårdes hartkorn varierede stærkt fra egn til egn. Yderpunkterne var vel det lille Mariager Klosters amt, hvor gårdenes gennemsnitshartkorn (herregårde iberegnet) var nede på 4,3 tdr., og det langt større østjyske naboamt Dronningborg, hvor det nærmede sig 6,9 tdr. hrtk. Landsdelsgennemsnittet var tilsyneladende knapt 5,3 og hovedgårdene fraregnet højst 4,9 tdr. hrtk. Beregnes gennemsnittet ud fra de brugerantal, der er konstateret, kommer man ned på ca. 4 tdr. hrtk. pr. gårdbruger. Det kan derfor ikke overraske, at de anførte b-tal lå betydeligt lavere f.eks. i Gislum herred, der udgjorde hele Mariager Kloster amt. Imidlertid er det af interesse at se, hvilke hartkornsstørrelser gårde med mindst 2 brugere fortrinsvis tilhørte.

I nedenstående sammenstilling af 4 næsten lige store jyske herreder (et vestjysk, to østjyske og et i Vendsyssel) står a for samtlige gårde af den anførte størrelse, b for det tilsvarende antal gårde med mindst 2 brugere.

Gårdstørrelse tdr.hrtk.	Nørre (Horne) hrd.		Mols hrd.		Gislum hrd.		Hvetbo hrd.		4 herreder ialt	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
	Over 10 tdr.....	15	10	13	9	5	1	33	14	66
8-10 -	12	9	18	14	7	5	26	10	63	38
6-8 -	40	20	45	22	23	15	51	22	159	79
5-6 -	24	4	31	6	56	14	27	3	138	27
4-5 -	46	13	63	5	77	41	35	6	221	65
3-4 -	58	11	75	7	81	35	38	3	252	56
2-3 -	68	7	50	1	54	11	39	1	211	20
1-2 -	85	4	44	1	43	5	68	1	240	11
Ialt.....	348	78	339	65	346	127	317	60	1350	330

Bortset fra hovedgårde (de indgår ikke i tabellen) havde næsten 56 % af gårdene på 8 tdr. hartkorn og derover mindst 2 brugere. Det samme gjaldt halvdelen af gårdene med 6-8 tdr. hrtk., men derefter er procenttallene for dobbelt-besatte gårde stærkt dalende. Her har dog Gislum herred med dets lave gennemsnitshartkorn en iøjnefaldende særstilling, idet godt 48 % af gårdene med 3-5 tdr. hrtk. og 16-17 % af de mindre gårde (1-3 tdr. hrtk.) havde 2 brugere. De tilsvarende procenttal for de 3 andre herreder under ét var henholdsvis 14 og godt 4. - Man kan endvidere sammenligne med Skivehus amt (se ovenfor s. 19f.), hvor 63 % af bøndergårdene over 8 tdr. hrtk. og 61 % af gruppen 6-8 tdr. hrtk. havde mindst 2 brugere, mens gårdgrupperne med 3-5 og 1-3 tdr. hrtk. havde henholdsvis 25 og knapt 10 %.

I gruppen med gårde på 5-6 tdr. hrtk. var der bemærkelsesværdigt få gårde med mindst 2 brugere: i de 4 herreder knapt 20 %, i Skivehus amt dog ca. 30 %. De relativt lave tal kan skyldes, at fæstegårde af denne størrelse som regel var i stand til at yde et betydeligt hoveri, mens dette forhold sandsynligvis ved en deling af gårdbruget ville ændres til ugunst for herskabet. På de lidt større gårde kunne 2 fæstere derimod meget vel hver især præstere et halvgårdshoveri eller mere end det.

Der var mange jyske landsbygårde med 3 brugere, men 4 eller flere brugere på en gård forekom ret sjældent. I Helberskov, Als sogn i Øst-himmerland, havde dog i 1688 tre gårde på $7\frac{1}{2}$ -9 tdr. hrtk. hver 4 brugere og en gård på 16 tdr. hrtk. havde 5 (Matrikelbog 1833, Ål-

borghus amt, Hindsted hrd.).²⁸ I samme herred var der i sognebyen Døstrup 9 gårde med ialt 29 brugere: 1 gård med 6, 2 med 5, 1 med 4 og 4 med hver 2 brugere, en enkelt gård med 1. De fire førstnævnte gårde med tilsammen 20 af de 29 brugere havde over 42 af byens ca. 66 tdr. hrtk. i brug; gennemsnitshartkornet pr. bruger ved disse stærkt delte gårde lå altså ikke meget under gennemsnittet for de 9 brugere af de øvrige 5 gårde (markbog 1476 og ovennævnte matrikelbog).

Større enkeltgårde (eller gårde anført som sådanne i matriklen 1688) kunne derimod i adskillige egne have fra 4 helt op til 8 brugere. En række eksempler:

Nørretarp i Lunde sogn, Vester (Horne) hrd., var »i forrige tider« en helgård (1688: 16,90 tdr. hrtk.), men i 1680erne delt i 6 parter skønt opført som 1 gård; hver gårdbruger fik sine agre »tilmålt«, hedder det i markbogen (752). Høllend i samme sogn stod for en helgård og et bol, tilsammen 10,53 tdr. hrtk. Gården var imidlertid delt i 3 parter, og hver bruger havde sin særlige bygning.

Omvrå i Sdr. Omme sogn, Nørvang hrd., var en enkelt gård med kun 7,32 tdr. hrtk., men med 5 brugere (markbog 784).

Vrågård i Gjellerup sogn, Hammerum hrd., omtales i markbogen (894) bl.a. med ordene: »Som berettes skal ikkun i forrige tider været 1 gård, hvilken gård nu beboes af 6 mænd. Jorden er under ét målt«. Der skelnes ikke mellem hvilke agre hver af brugerne har. Vrågård var på 17,6 tdr. hrtk.

Fårbækgård, Haderup sogn i Ginding hrd., var i 1688 på 18,15 tdr. hrtk. og havde ligeledes 6 brugere, dog ikke alle med lige anpart i gården. Dens jorder opmålt under ét, uden deling mellem brugerne (markbog 930). Også Haderisgård i samme sogn havde 6 bønder som brugere: 2 af dem havde hovedparten, 2 andre $\frac{1}{8}$ og de 2 sidste ligeledes $\frac{1}{8}$. Da gården kun var på 8,20 tdr. hrtk., blev sidstnævnte 4 brugere vel kun for husmænd at regne.

Om Neder-Katballe i Lysgård sogn og herred hedder det, at gården med dens tilliggende besiddes og bruges af 4 mænd der hver havde $\frac{1}{4}$ (markbog 1302).

Krejbjerggård i Rødding hrd., Salling, tilhørte i 1663 Valdemar Daa og havde da 6 fæstere. I 1688 var dens 32 tdr. hrtk. opdelt på 4 gårdbrug med 2 bønder på hvert og dens agre var »tilmålt« hvert brug, men i modelbogen (1773 (III) fol. 37) blev den omhandlet som 1 ejendom uden

²⁸ M.h.t. matriklen 1688 (Christian V.s matrikel) henvises til Rigsarkivets specialregistratur, »Matriklerne 1664 og 1688« (ved J. O. Bro-Jørgensen), Rtk. 312. 6-1957.

oplysning om, hvor megen jord der lå til hvert brug eller hver enkelt bonde (markbog 1345). Af Overgård i samme sogn (10,19 tdr. hrtk.) havde 4 mænd hver en fjerdedel.

Asklevgård i Tem sogn, Vrads hrd., havde 4 beboere på sine kun 6 tdr. hrtk. (markbog 1293). Af Lundøgård, Lundø sogn i Fjends hrd., havde 4 brugere ligeledes hver $\frac{1}{4}$ (hrtk. 12,75 tdr., jfr. markbog 1372). Også på Skindbjerggård, Skørping sogn i Helligum hrd. (12,02 tdr. hrtk.), var der 4 brugere med hver en fjerdepart, én var dog øde; 3 huse med jord og 1 jordløst hus lå på gårdens grund (HP 1688).

Enkelte hovedgårdes jorder var i 1688 blevet bondebrug. Således ved Emborg, det tidligere Øm kloster, hvor allerede Frederik II havde forberedt en bortfæstning; de 2 gårde, som var de oprindelige, blev senere begge delt i 3. HP 1688 anfører her 6 gårde med ialt 20,87 tdr. hrtk.

Skjern hovedgård i Middelsom hrd. havde ifølge markbogen (1368) »i langsommelig tid stået øde« (vistnok i 1627 ødelagt af de kejserlige tropper), men der var på hovedgårdsjorden oprettet 3 gårde med tilsammen 36,69 tdr. hrtk. Ved Bjørnholm, det tidligere Vitskøl kloster, havde 5 bolsmænd hovedgårdens jorder i brug, men da hverken de eller 5 husmænd sammesteds havde andel i nogen bymark,²⁹ blev ingen af dem indført i matrikelsbogen (markbog 1415, Bjørnholm, senere Overlade og Ranum sogne, Slet hrd.).

Udstykning af hovedgårdsmark til fæstebønder kunne altså nu og da forekomme. Mere almindeligt blev det unægteligt i sidste halvdel af det 17. årh., at bøndergårde blev lagt under en hovedgård. Markbøgerne har adskillige oplysninger herom, men kan undtagelsesvis give urigtige oplysninger. Markbogen for Tirstrup sogn i Djurs Sønder hrd. (1076, fol. 181 b) vil vide, at Drammelstrup bys 4 gårde før 1683 var lagt under Høgholm, men bevisligt sad der i 1687 og senere fæstere på gårdene, og hartkornet var i 1771 det samme, som HP 1688 anfører.³⁰

I det foregående er alle gårdstørrelser angivet ved hartkorn, som det nævnes i Chr. V.s matrikel af 1688, men udregnet af Henrik Pedersen med de decimaler, der kendes fra HP 1688 eller fra hovedlisterne i HP Saml. Vil man drage lokale sammenligninger mellem landbrugenes antal og størrelse på landmålingstiden og tidligere i århundredet, må man være opmærksom på datidens brugsbenævnelser.

²⁹ De 4 gårde i landsbyen Borregård havde ifølge markbogen for Bjørnholm sogn 8 beboere.

³⁰ Nærmere omtalt i Jyske Samlinger, Ny række IV, 1958, s. 316 (min anmeldelse af Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård).

Ejendomsbetegnelser og brugsstørrelser

GÅR man til markbøgerne og til præsteindberetninger fra det 17. århundredes midte eller tidligere, møder man virkelig – i hvert fald tilsyneladende – den »forvirring i begreberne og betegnelserne«, der fik J. A. Fridericia til at foretage en kraftig forenkling, idet han i sin store afhandling kun opdelte jordbrugene i gårde og mindre jordbrug.³¹

Betegnelserne for de forskellige ejendomme og jordbrug var for størstedelen udtryk for anvendelses- eller tilhørsforhold. Det gælder herregårde og ladegårde, præstegårde, anneks- og mensalgårde (disse sidste var i reglen beboet af bønder), endvidere gårdsæder, som der endnu i det 17. årh. var en del af i Østdanmark, undertiden opdelt i gårdsædehuse og gårdsædegårde.³² Hvad angår de sjældnere (især jyske) benævnelser som »værsteder«, »afbygger« eller »bygger« er man næppe i tvivl om, at det er nyanlæg, i hvert fald de sidste, udskilt fra ældre og større jordbrug og ofte opført på udmark eller anden hidtil ubeboet jord. Betegnelser som »bunker« (med forskellig stavemåde) kan vel dække over småboliger, måske jordhytter, mens en »knupsætning« må have med træ at gøre (knub, knop) og formodentlig betegner en slags primitiv bjælkehytte. Om »værsteder« (i det 17.–18. årh. også »væring«) og adskillige (af)bygger vides, at de ofte udviklede sig til brug af ikke helt ringe størrelse, selv om i reglen »små« er tilknyttet betegnelsen i de ældre tider. Præsterne har i deres indberetninger nu og da været i tvivl om, hvorledes det forholdt sig med »ringere værsteder, som ikke kan skattes for bol, ej heller for gadehuse«. ³³ Mikkel Christensen i Tårs-Ugilt pastorat tilstod, at om et betydeligt antal (vistnok 23) »små boliger og værsteder« med ganske ringe avl vidste han ikke, hvorledes de var indført i jordebøgerne, »findes uden tvivl i jordebøgerne for gadehuse«, anfører han dog tilsidst i sin sognebeskrivelse dateret 4. april 1651.

En del huse med jord kom i matriklen af 1688 op på 1 td. hrtk. eller lidt mere, men langt de fleste »gadehuse med avl« eller »landgildehuse« var ganske små brugsstørrelser. Det kan ikke altid fastslås, hvorvidt huse med hartkorn er opstået ved deling af ældre brug eller ved nyanlæg, som det ofte var tilfældet. Det sidste lader sig lettest konstatere i egne med tal-

³¹ Hist. Tidsskr. 6. rk. II, s. 491f., jfr. ovenfor s. 10.

³² Se Ths. B. Bangs afhandling i Fortid og Nutid IV, 1923, s. 69ff., og min fremstilling i Husmand og Inderste, s. 18f.

³³ Præsteindberetning 1657, Volstrup og Lendum sogne i Vendsyssel; fra Hørby sogn en lignende omtale. – Denne og de følgende henvisninger gælder Da. Kanc. B. 123. Designationer på gårde og bol indsendte fra sognekaldene i Vendelbo stift. 1657.

rige enkeltgårde og -huse (jfr. nedenfor s. 45f. om Tårs sogn i Børglum hrd.), men næppe helt sjældent opstod huse med jord i små kolonier, hvad nogle præsteindberetninger også antyder.

Endelig må nævnes de for landbruget højst nødvendige møllebrug. (Påfaldende mange møller var iøvrigt »øde« i 1680erne). Til en mølle hørte oftest nogen jord, varierende fra en ubetydelighed til helgårdsstørrelse. Af 17 møller i Skivehus amt var 4 jordløse, til 3 hørte mindre end $\frac{1}{4}$ td. hrtk., til 6 mellem $\frac{1}{4}$ og 1 td., mens 4 var gårdbrug med fra 2 til godt 5 tdr. hrtk.

De egentlige gårdbrug kan i markbøgerne findes betegnet ved mange forskellige størrelser. Set i forhold til *helgården* ($\frac{1}{1}$) er der navnlig tale om følgende brøker: $\frac{3}{4}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{6}$ og $\frac{1}{8}$ gårde. Af *bol* forekommer foruden $\frac{1}{1}$ også $\frac{1}{2}$ og (sjældent) $\frac{1}{4}$. På Sjælland fandtes enkelte halve gårdsæder. Langt de almindeligste brugsbetegnelser er i markbøgerne som tidligere i præsteindberetningerne (»sognebeskrivelserne«) helgårde, halvgårde og bol.

Med rette anfører Fridericia i forbindelse med sognebeskrivelserne, at betegnelserne ikke var konstante. Man tør heller ikke se bort fra, at kongebrevene ved deres forskellige ordlyd kan have inspireret præsterne til brugsbenævnelser af mere eller mindre præcis karakter.³⁴ 1651 taler de praktisk talt kun om hele og halve gårde samt bol, sjældent halvbol, men i 1657 om hele, halve, bols- og fjerdinggårde og om huse. Mange præster foretog på egen hånd en yderligere opdeling, der kan illustreres ved eksempler fra et par nordsjællandske sogne.

	Gårdstørrelser					Mindre landbrug		
	$\frac{1}{1}$	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{8}$	Gård- sæder	Bol	»Huse« m. jord
Jørlunde 1651.....	9		23			6		
- 1657*.....	4	14	16	2**			3	1
Uvelse 1651.....	11		8			3		
- 1657.....	3	8	7	2	1**			

*Sundbylille er her udskilt; landsbyen må i HP 1688 søges under Udesundby.

**»liden«

De fleste helgårde er altså i 1657 betegnet som $\frac{3}{4}$ gårde, men det samme gælder en del halvgårde, og gårdsæderne er opløst i fjerdinggårde

³⁴ Se om kancelliskrivelse af 21. febr. 1651 og 27. okt. 1657 Hist. Tidsskr. 6. rk. II, s. 475f. (Fridericia).

og bol samt (i Uvelse) tillige en enkelt lille ottingsgård; i Jørlunde er der et hus med jord. I HP 1688 har de to sogne henholdsvis 36 og 22 gårde.

På lignende måde kan man i markbøgerne 1682–83 finde gårdangivelser, der forklarer hovedlisternes brugerantal (HP Saml.), men afviger meget væsentligt fra de tilsvarende gårdantal i HP 1688. Efterfølgende oversigt over *landsbyerne i Fruering sogn*, Skanderborg birk (markbog 1140), vil illustrere forholdet; i parentes efter tabelværkets tal for gårde anføres hovedlisternes brugerantal:

	HP 1688	Gårde i markbogen 1683				Huse 1683
	Gårde	1/1	1/2	1/3	1/4	
Fruering.....	9 (19)	1	2	3	2	1
Virring.....	9 (9)	1	15		2	3 (5)
Svinsager.....	4 (10)		6		4	
Gjesing.....	5 (8)	5 (8)				
Skårup.....	6 (10)	2	10			
Hvolbæk.....	6 (13)	5 (10)	1		2	2 m.jord

I Fruering by er der en præstegård og degnen bebor en fjerdingsgård. Hvad angår landsbyerne Virring, Svinsager og Skårup er det klart angivet, hvilke brugsstørrelser de forskellige bønder har, om Gjesing siges derimod kun, at der på 3 af gårdene er to beboere. Hvolbæk *kunne* anføres på samme måde, men 5 helgårde angives at have 2 brugere hver, mens den 6. er opdelt i 1 halvpart og 2 fjerdingparter.

Det er bemærkelsesværdigt, at oplysningerne om gårdstørrelser kan variere stærkt, uden at det i samme grad er tilfældet med gårdbrugerantallet. Som eksempel anføres Hvirring sogn i Nim hrd., vest for Horsens; en del af sognet var fæstegods under hovedgården Rask.³⁵ Foruden Rask var der i sognet de i tabellen s. 27 øverst nævnte landsbyer og gårde (i parentes gårdbrugere).

Landsbyen Hvirring synes uforandret 1664–83, stillingen i Boring er lidt uklar, men såvel her som i Kodallund optræder halvgårde i 1664 og i 1719, i Hornum derimod først i fæsteprotokollen 1719, hvor det ses, at en helgård er delt i fjerdingsgårde. I Boring er et degnebol (2,83 tdr. hrtk.) i HP 1688 opført under »Anden skyldsæt jord«, mens 4 små bol var huse med ringe jordtilliggende (tilsammen 0,52 td. hrtk.). Over-Kodallund var i 1664 ligedelt mellem 2 mænd, og det er også tilfældet i 1719, men

³⁵ Kilderne er: Matriklen af 1664, Stjernholm amt (1823 A). Markbog for Hvirring sogn 1683, 1020. HP 1688. Fæsteprotokol for godset Rask 1719–1793 (Landsarkivet for Nørrejylland).

	HP 1688 Gårde	Matriklen 1664		Markbogen 1683		Fæsteprotokol 1719		
		$\frac{1}{1}$	$\frac{1}{2}$	Gårde	Bol	$\frac{1}{1}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$
Hvirring.....	4	4 (7)		4 (7)				
Boring.....	4	3 (4)	8 (8)	4 (8)	1 (1)		8	
Trebjerg.....	3	3 (4)		3 (6)				
Hornum.....	6	4 (6)		6 (12)			10	4
Over-Kodallund....	1		2 (2)	1 (1)	1 (1)		2	
Neder-Kodallund...	1		1 (1)	1 (2)			2	
	19	14 (21)	11 (11)	19 (36)	2 (2)			

matriklen 1688 anfører 1 gård med godt 9 tdr. hrtk. og 1 bol med 5 skp. hrtk. Neder-Kodallund optræder i 1664 som 1 halvgård med 1 bruger, 1683 som 1 gård med 2 brugere, men er 1719 bortfæstet som 2 halve gårde (i fæsteprotokollen 1719 er gård- og brugerantal de samme). Hovedindtrykket er da, bortset fra Boring by, at antallet af helgårde *kan* vokse (Hornum), og antallet af halvgårde gør det utvivlsomt (Hornum, Neder-Kodallund), i hvert fald var der i dette sogn med de skiftende brugsbenævnelser et voksende antal brugere. Der var forholdsvis mange huse med jord (HP 1688: 18; matriklen 1664 nævner 24, men 10 var øde), og det har sandsynligvis lettet forandringer m.h.t. gårdbrugerantal; her var bosteder for en gårdfæsterreserve.

Indenfor en række danske øsamfund regnede man jorden i fjerdinge. Det gjaldt bl.a. Samsø og den lille ø Endelave. I HP 1688 står Endelave Land ganske enkelt opført som 37 gårde med 148,71 tdr. hrtk. og 4 huse med 3,45 td. h., tilsammen har brugene 767,2 tdr. land dyrket jord. Markbogen (1194) giver oplysning om 41 gårde af højst forskellig størrelse, som følgende oversigt vil vise:

Brugsstørrelse	Gårde	Brugere	Ialt fjerdinge
$\frac{1}{2}$ fjerding.....	4 (1 er »hus«)	4 (5)	2
1 -	7 (1 øde)	7	7
$1\frac{1}{2}$ -	9	10 (11)	$13\frac{1}{2}$
2 -	6	8	12
$2\frac{1}{2}$ -	4	8	10
3 -	2	4	6
$3\frac{1}{2}$ -	3	8	$10\frac{1}{2}$
4 -	4	10	16
$4\frac{1}{2}$ -	1	3	$4\frac{1}{2}$
$6\frac{1}{2}$ -	1	1 (2)	$6\frac{1}{2}$
	41	63 (66)	88

Af de 88 fjerdinge havde sognepræsten 4 i brug, husbonden (gods-ejeren) 3, nemlig $\frac{1}{2}$ øde gård. Brugere af bondestand var formentlig 65 med 81 fjerdinge, men ikke mindre end 19 af brugerne stod kun for $\frac{1}{2}$ fjerding eller mellem 6 og 7 skp. hrtk., endnu 20 for 1 fjerding hver, altså $1\frac{1}{2}$ -2 tdr. hrtk. Her er altså et eksempel på, at brugerantallet blev mindre, hvis 1 td. hartkorn-grænsen skulle respekteres, men i alle tilfælde lå det en del over de i HP 1688 anførte 37. Århusgård og Åkær lens jordebog 1544 opregner for Endelave 45 mænd. Fjerdinge nævnes ikke, men »Endelave mænd« ydede »tilsammen« bl.a. 44 gæs og 88 høns.³⁶

Disse sognecksempler viser, hvor uensartede markbogsoplysninger om jordbrug og deres størrelse kan være selv i samme jyske egne (både Fruering, Hvirring og Endelave lå i det senere Skanderborg amt). Ofte vil man ikke engang for et helt herred kunne opbygge en anvendelig ejendomsstatistik på grundlag af markbøgerne. En gennemgang af markbøgerne for Malt herreds 8 sogne (721-729) sammenholdt med matrikens gårdantal (HP 1688) giver følgende meget komplicerede resultat (= betegner fradrag af øde gårde):

Sogne	HP 1688		Markbogen 1683, gårde					Markbogen 1683	
	Gårde	Div. g.	$\frac{1}{1}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	Bol.	Huse m. jord
Folding....	24	2	3÷2			13	2	2	1
Holsted....	21	12÷2	6÷1			2			1
Føvling....	49	5	18÷1	1	2	24÷4	14÷1	2	4
Brørup....	34	13÷3	15÷2			3		2	
Læborg....	26	3÷1	12÷1			10÷1	2	4	4
Lindknud..	24	20÷4 $\frac{1}{2}$	3			3		2÷1	2
Vejen.....	12	25						1	3
Malt.....	17	9÷3	4÷ $\frac{1}{2}$			8÷1			
	197	89÷13 $\frac{1}{2}$	61÷7 $\frac{1}{2}$	1	2	63÷6	18÷1	13÷1	15

De øde gårde og halvgårde fraregnet var der efter markbogen 75 $\frac{1}{2}$ gård (med 84 brugere) uden anført brugsstørrelse, 53 $\frac{1}{2}$ helgård (94 brugere), 1 syvottingsgård og 2 trefjerdingsgårde (tils. 3 brugere), 57 halvgårde (57) og 17 fjerdinggårde (17), eller ialt 206 gårde med 255 brugere. Hovedlisterne (HP Saml.) giver 257, hvis kun 26 ødegårde (se ovenfor s. 14) trækkes fra brugerantallet. I et par tilfælde kommer bolene forment-

³⁶ Anførte jordebog (udg. ved Poul Rasmussen, 1960), s. 63f.

lig over 1 td. hrtk., så tilsyneladende er der god overensstemmelse. Det er dog nærmest tilfældigt og gælder ikke for alle sogne. Hvad der ikke kan udlæses af hovedlisterne og i reglen ikke af andre kilder end markbogen, er de ikke ganske få tilfælde, hvor en bruger foruden sin egen hel- eller halvgård, eventuelt en uangiven brugsstørrelse, havde (en del af) en ødegård i brug – eller mere korrekt: en gård, der ellers ville være helt eller delvis øde. Det er et forhold, der i visse sogne påvirker såvel bruger- som ødegårdsantal i nedadgående retning.

En fuldstændig og sikker opdeling i brugsstørrelser er ikke mulig før landmålingen og indførelsen af hartkorn efter den nye matrikel. Der er landsbyer (og hele sogne), hvor brugernes navne anføres i markbogen uden nogen angivelse af, hvad de står for. I så fald kan sammenligning mellem gammel og ny matrikel blive det eneste grundlag for en vurdering af brugenes størrelse og evt. stedfundne forandringer. Det kan ikke nægtes, at sådanne sammenligninger, som i virkeligheden er 1688-matrikelbøgerne hovedindhold, undertiden kan virke chokerende, da de næsten overalt giver indblik i betydeligt ændrede størrelsesforhold, og ofte peger de stedfundne forandringer indenfor samme landsby i forskellig retning.

Her følger nu et sognecksempel, valgt uden anden ledende tanke end ønsket om at anføre de stedlige brugsbetegnelser ved siden af hartkornstørrelse efter såvel »Gammel matrikel« (landgildematriklen 1664) som »Ny matrikel« (Chr. V.s matrikel af 1688). Man vil her møde modstridende tendenser, som det kan være svært at fortolke, og i det foreliggende tilfælde kan også forholdet mellem »gård« og »bol« virke overraskende. Eksemplet er hentet fra det nordjyske sogn Ulsted (Kær herred), hvor HP 1688 nævner 42 gårdbrug over 1 td. hrtk., 27 huse med jord og 3 uden. I nedenstående oversigt er foruden landsbyen Ulsted (18 gårde, 25 huse med jord) en række enkeltgårde taget med til sammenligning. Gårdene er ikke anført i samme rækkefølge som i matriklen (og i HP Saml., hovedliste nr. 41), men grupperne helgårde, halvgårde (se under »Enkeltgårde«), bol og halvbol følger efter hinanden, dog med nr. som i matriklen.³⁷ Hartkornet er angivet i tdr., skpr., fjerdingkar og album, Ny matrikel tillige omregnet til tønder med 2 decimaler.

Af de 24 huse i Ulsted havde 14 ubetydeligt hartkorn, mens 5, der alle i landgildematriklen stod for 5 skp. 1 fdk. 1 alb., efter 1688-matriklen havde fra 0,59 til 0,95 td. hrtk., 5 andre fra 0,22 til 0,46 td. hrtk. Det var altså ikke blot gårdbrugene, der hartkornsmæssigt tog sig anderledes ud

³⁷ Kilderne er: Markbog 1579 (Ulsted sogn), Modelbog 1777 (IV), fol. 177–192 og matrikel 1834, jfr. HP Saml., hovedliste 41.

Brugere	Gammel matrikel	Ny matrikel	HP Saml.
<i>Landsbyen Ulsted</i>			
Helgårde:			
Nr. 7. Præstegården.....	(ikke skyldsat)	4.6.2.1	4,82
- 3. Mads Andersen.....	4.1.3.1 ² / ₅	7.5.1.1	7,67
- 2. Jens Nielsen.....	5.7.2.2	6.3.2.1	6,45
- 9. And. Olsen.....	5.7.2.2	8.4.3.1	8,61
- 11. Lars Madsen.....	5.7.2.2	7.1.1.2	7,18
Bol:			
Nr. 13. P. Nielsen Sonder.....	3.4.0.0	6.1.2.0	6,19
- 10. Jørgen Svendsen.....	2.4.2.2	4.2.1.0	4,28
- 14. Povl Pedersen.....	6.7.0.0	3.0.2.1	3,07
- 5. Peder Jensen.....	?	3.6.2.2	3,83
- 17. Jens Andersen.....	2.0.0.0	3.0.1.2	3,05
- 4. Lars Mortensen.....	3.0.0.0	3.7.0.1	3,89
- 1. Unge Jens Jensen.....	2.2.0.0	5.0.2.2	5,08
Halvbol:			
Nr. 6. Chr. Eskildsens enke.....	5.7.2.2	2.0.1.1	2,04
- 15. Øster Jens Jensen.....	1.3.0.2	1.7.1.2	1,93
- 19. Laurids Pedersen.....	1.4.0.0	1.2.1.0	1,28
- 18. Søren Sørensen.....	2.0.0.0	1.5.2.0	1,69
- 12. Jens Pedersen.....	2.7.3.0 ⁸ / ₇	2.3.3.1	2,48
- 16. Palle Rasmussen i Ulstedlund..	3.2.2.2 ⁴ / ₇	3.1.3.1	3,23
<i>Enkeltgårde</i>			
Helgårde:			
Klitgård, Jens Andersen.....	4.6.0.0	9.2.2.0	9,31
Rottrup, Jens Nielsen.....	4.6.2.2	15.6.2.0	15,81
Vadsholt, Peder Pedersen.....	3.5.1.1	8.4.2.1	8,57
Halvgårde:			
Gravholt, Chr. Pedersen.....	3.5.1.1	3.7.1.1	3,92
Langtved, Simon Nielsen.....	3.1.1.1	6.5.0.0	6,63
Hyllen, Jens Sørensen.....	1.5.1.1	2.3.0.0	2,38
Sdr. Bastbjerg, Jens Jensen.....	1.4.0.0	2.6.3.2	2,86
Nr. Bastbjerg, Niels Thomsen.....	1.0.0.0	1.7.2.0	1,94
Øster Vadsholt, Jost Adskesen.....	1.0.0.0	3.5.0.2	3,65
Fjerdingsgård:			
Broen, Ove Nielsen.....	1.0.0.0	4.6.2.1	4,82
Bol:			
Nørrehede, Simon Larsen.....	1.0.0.0	1.6.2.0	1,81
(Sdr.) Heden, Jens Nielsen.....	1.2.2.2	1.6.1.2	1,80

end i landgildematriklen. Heri var der for så vidt intet overraskende, grundlaget var jo ved landmålingen et ganske andet.³⁸ Det var heller ikke usædvanligt, at mange læs godt hø og rigelig kreaturgræsning gav en særlig høj hartkornsansættelse; det gælder således den lille fjerdingsgård Broen, der ligesom et par halvgårde og bolet Nørrehede efter gl. matrikel kun var takseret til netop 1 td. hrtk.

Af landsbygårdene viser helgårde og bol med en enkelt undtagelse en betydelig tilvækst i hartkorn efter 1688-matriklen, halvbolene derimod for 4 brugs vedkommende en mindre nedgang, nr. 6 dog en meget bemærkelsesværdig. Af enkeltgårdene viser alle helgårde, halvgårdene Langtved og Øster Vadsholt samt den omtalte fjerdingsgård Broen fordoblet eller flerdoblet hartkorn efter den nye matrikel. Det vidner om, at landgilden gennem lange tidsrum kunne være uforandret, og tillige om en utvivlsomt meget betydelig udvidelse af landbrugene, navnlig ved nyopdyrkning. Herom i et følgende afsnit.

Det er iøjnefaldende, at mens der i landsbyen Ulsted stort set er konsekvens i brugsbetegnelserne – helgårde var gennemgående langt større end bol og halvbol betydeligt mindre end bol – varierer enkeltgårdenes hartkorn overordentlig stærkt, med opgange indtil det 4–5dobbelte. Fjerdingsgården Broen kommer på højde med præstegården!

Udvidelsesbestrebelse gav sig ikke blot udslag i gårddele, som bedst lod sig gennemføre ved enkeltgårde, men brugerne af spredtliggende gårde udnyttede med held en sparsom naturs resourcer, tog hist og her nye agre under plov, høstede hø og græssede kvæg i en udstrækning, som bønder på den sjællandske øgruppe kunne misunde dem.

Tab og tilvækst. Ødejorder og sandflugt. Nyopdyrkning

DET danske landbrug var i 1600-tallet ude for megen modgang. Umiddelbart tænker man vel først på de mange krigsødelæggelser, der ramte Jylland, langt flere end i de foregående eller noget efterfølgende århundrede. Under fire krige måtte halvøen opleve fjendtlige invasioner, hvortil i 1659 kom de såkaldte hjælpetroppers tilstedeværelse i det sydlige Jylland, med plyndringer og pest til følge.

Men også i fredstid kunne pesten lægge øde. Ved år 1602 blev store dele af Nordjylland alvorligt pestramt, hvad der også fremgår af de relativt få bevarede lensregnskaber fra århundredets begyndelse. Direkte

³⁸ Se instruks for de jyske landmålere af 24. marts 1683 og den tilsvarende instruks for jyske kommissarier i HP 1688, Indledning s. *33–*40.

hentydes der ganske vist sjældent til pesten, og man kan ikke helt se bort fra ulykker af ældre dato, når det i Ålborghus lensregnskaber 1604/05 hedder, at der i lenet »endnu findes meget øde gods, som ingen folk, huse eller bygning findes på«. Bemærkelsesværdigt er det, at kronen for at redde mest mulig afgrøde fra øde gårdes enge, der ellers ville ligge uhøstede hen, lader sine ridefogder bortleje engparter til andre af kronens bønder og tjenere. Et »register« nævner som øde gårde og bol i følgende herreder: Fleskum 4, Års 15, Slet 15, Hornum 5, Hellum 10, Hindsted 4, Han herred 1 (fordærvet af sandflugt).³⁹ Det kan endda kun dreje sig om en del af de gårde, der har været øde, og der lå næppe eng til alle gårde i de hjemsogte egne. I Hald lensregnskaber peger mange poster i stedsmålsregistre fra tiden efter 1602 tydeligt nok tilbage mod dette år: der er i regnskabet 1603/04 tale om mange øde gårde og bol i flere af lenets herreder, og 1610/11 hedder det ikke blot om adskillige brug, at de har været øde »nogle år«, men 7, 8 og 9 år nævnes i flere tilfælde, i de følgende års regnskaber nu og da 10–11 år. Lensregnskabet 1622/23 nævner udtrykkeligt gårde, der »siden pestilenzen 1602 haver været øde«, og endnu 1638/39 og 1642/43 bortfæstes brug der i 40 år har stået øde.⁴⁰

Også 1618–19 var et pestår. Pesten begyndte åbenbart i Helsingør september 1618, og i februar 1619 udgik der påbud til lensmænd i København, Frederiksborg og Roskildegårds len om nøje at kontrollere pestområderne, sørge for forældreløse børn m.v.⁴¹ Alvorligt var det. Herredagen måtte det år forlægges fra København til Antvorskov slot, og da »pestilensen begyndte at grassere« i Jylland, blev Viborg landsting i oktober flyttet til Holstebro.⁴² 20. august 1619 havde bønder i Skanderborg og Åkær len fået påbud om ikke at drage til Århus, mens sygdommen dér varede ved. Stedsmålsregistre fra disse år viser, at ganske usædvanligt mange sjællandske fæstegårde fik ny beboere; i Jylland er udslagene ikke så iøjnefaldende, men der savnes en omfattende undersøgelse.

Om *krigenes* ulykkelige følger for landbruget er der tydeligere udsagn. Da stedsmålsregistrene blev genoptaget efter kejserkrigen og Wallensteins besættelse af Jylland, skete der en »opsamling« af de talrige øde og forfaldne gårde (i mange tilfælde var fæsterne rømt), vel at mærke *de* brug, der blev bortfæstet påny og som gennemgående kun en kort tid havde været øde. Eksempelvis kan nævnes Skanderborg og Åkær len med

³⁹ Ålborghus lensregnskaber, specielt stedsmålsregistre, de anførte år (Rigsarkivet).

⁴⁰ Hald lensregnskaber, indtægt af stedsmaal anførte år (RA).

⁴¹ Kancelliets Brevbøger, missiver af 18. februar 1619.

⁴² Kanc. Brevbøger 17. okt. 1620.

normalt ca. 60 gårdfæster (fæsteforandringer) pr. år. Her var i regnskabet 1626/27 (ca. 1½ år) endnu kun 90 stedsmål indført, hvoraf 32 angik en søns overtagelse af fæstegården. Derefter opsamlede regnskabet 1629/30 overdragelser af fæstegårde og -bol fra resten af krigsperioden (besættelsestiden), ialt 183, men kun ca. hver 6. gård gik nu fra far til søn, mens ca. 30 brug var forfaldne og (eller) »øde«. Tilsvarende viser stedsmålsregistre for Skanderborg og Åkær len 1645/46 (efter Torstensson-krigen) 149 fæsteoverdragelser: i 21 tilfælde betegnes gårdene som »øde« (en del »afbrændt«), desuden adskillige som »forfaldne«; i nogle tilfælde var fæsteren rømt. I Hald len var krigens spor også iøjnefaldende; af 91 bortfæstede gårde og bol i regnskabet 1629/30 var 23 forsiddergårde (fæsteren ofte rømt), ligesom en del gårde blev betegnet som øde og forfaldne.⁴³

I sognepræsternes indberetninger 1657 afmalder adskillige træk tilstandene umiddelbart efter Karl Gustavs besættelse af Jylland tidligt på efteråret 1657. Således skrev præsten i Torslev sogn, Øster Han hrd., i oktober 1657: »Dette sogn er et meget ringe og forarmet sogn, og de svenske tropper marserede herigjennem. Da blev bønderne såvel som præsten udplyndret, som noksom bevises kan«. Præsten benyttede da også lejligheden til at anmode om skattelettelse.⁴⁴ Når det nævnes, at nogle jorder »siden fjendetiden« har været øde, kan det være Torstensson-krigen 1644 eller kejserkrigen 1626–29 vedkommende præst har tænkt på, næppe svenskekrigen 1657. I Kollerup, Vester Han hrd., omtaler pastor Povl Christiansen Paaske i sin indberetning, der er dateret Ålborg den 19. oktober 1657, 1½ gård med 4 beboere, som alle er udplyndrede (sandsynligvis få dage tidligere), men samtidig nævner han 4 gårde som »slet øde i mange år«. Det er mere gådefuldt hvad der sigtes til, når præsten i Aggersborg – i forbindelse med herregården Aggersborgs brand »én gang af ulykkelig ildsvåde, anden gang af de svediske« – har bemærkningen: »... så for den forrige øvrigheds hårdhed og strengheds skyld er bønderne slet bleven øde, så halvdelen af sognet [har] stået øde i 15 eller 16 år«. Er dette åremål rigtigt, kan det ikke dreje sig om en okkupationsmagts administration, men om et for bønderne meget trykkende godsstyre.

Til disse få nordjyske eksempler kunne føjes de mange syd- og sønderjyske, som Aksel Lassen har fremdraget i »Skæbneåret 1659« (1958).

⁴³ Skanderborg og Åkær lens regnskaber (indtil 1650 under ét) og Hald lens regnskaber, de anførte år.

⁴⁴ Danske Kancelli B. 123. 1657. Designationer på gårde og bol indsendte fra sognekaldene i Vendelbo stift. Rigsarkivet.

Han er opmærksom på, at der i de hårdest ramte egne var langt flere døde mænd end øde steder, og fremhæver utvivlsomt med rette, at en »folkevandring« fra nordligere egne i Jylland forbavsende hurtigt fyldte et tomrum ud.⁴⁵ I sit efterfølgende meget detaljerede arbejde, »Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960«, har Aksel Lassen i overensstemmelse med, hvad der er værkets sigte, interesseret sig mere for folkemængde end for en nøjere bestemmelse af gårdantal. For Nordjyllands vedkommende nævner A. L., at der endnu i 1660 kun fremkom »spredte bemærkninger . . . om ødesteder i Vendsyssel og Thy«. Han anfører fra Lyngholm gods i Hvidbjerg sogn, Hassing hrd., at nogle gårde var »øde af sand«.⁴⁶ Præsteindberetningernes sognebeskrivelser fra 1650erne giver dog en del træk til belysning af *sandflugtens* ødelæggende virkninger.

Den jyske blæst var langs hele vestkysten og ofte langt ind i landet i perioder en hærgende fjende. Viggo Hansen har i sin disputats, »Landskab og bebyggelse i Vendsyssel« (1964), et afsnit om sandflugten i Vendsyssel, med henvisninger til en række spredte afhandlinger om emnet.⁴⁷ Han fastslår, at sandflugten har påvirket bebyggelsen på forskellig måde: Bebyggelser tvinges til at flytte, eventuelt flere gange, eller de må opgives helt, fordi bøndernes (gårdbrugernes) eksistensgrundlag ikke længere er til stede, og gårde kan som følge af arealtab reduceres til huse.⁴⁸ Ud fra ældre præsteindberetninger kan det konstateres, at der i begyndelsen af 1550erne var visse tilløb til sandflugtsødelæggelser, i 1571 antog de en alvorligere karakter i mange sogne og synes i 1625 at have omfattet alle kystsogne og enkelte indlandssogne.⁴⁹ Måske er det dog uberettiget at regne med en kulmination på landmålingens tid. Det ældre kildemateriale er lidet omfattende på dette punkt – først med markbøgerne i 1683 fik man indgående sognebeskrivelser med omtale af ødegårde af ældre og nyere dato, iøvrigt ikke påfaldende mange i Nordjylland som helhed.

Sandflugt omtales nu og da i præsteindberetninger fra 1651 og 1657. I Skt. Hans sogn (ved Hjørring) skal hovedgården Åstrups marker i 1657 have været »meget fordærvet af sandflugt«, endvidere kystsognet Rubjerg »næsten af sand fordærvet«, ligesom dets nabosogn mod nord,

⁴⁵ Skæbneåret 1659, især afsnit IX–XI, s. 93–134.

⁴⁶ Fald og fremgang, s. 139.

⁴⁷ Selv havde Viggo Hansen tidligere, i Geografisk Tidsskrift 1957, publiceret »Sandflugten i Thy og dens indflydelse på kulturlandskabet«.

⁴⁸ Anf. værk, s. 71 f. Jfr. bemærkningen om klithuse ovenfor s. 20.

⁴⁹ D. H. Wulff: Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie i det 16de og 17de Aarhundrede, 1873 (præsteindberetninger fra de nævnte år).

Mårup, »og af sand er fordærvet«; p.gr.a. den ringe avl må bønder i begge sogne også »nære sig af vandet«. ⁵⁰ I Horne sogn var en del gårde »ganske øde ud af sandløb, som er overgåen deres ager og eng«, og Horns herred omtales som det ringeste i Vendsyssel. Om herregården Nebel i Vester Vandet, Thy, oplyses, at dens jord var »udpisket i mange år« (HP 1688: 10,63 tdr. hrtk., 112,4 tdr. land dyrket areal). Det hedder i 1683 om landsbyen Hedegård i Rær sogn, også Hillerslev hrd., at dens jorder »består af en blot og bar sandet og løs grund, som af sandflugt tilforn haver været fordærvet, men nu Gud ske lov nogenledes er stillet og tilgroet med klitstar, og om det således herefter ville kontinuere, kunne man forhåbe, at byen kunne komme tilrette igen«. Det tilføjes, at storm af nord-nordvest og især fra nordøst var farlig (markbog 1631). Syd for Ringkøbing fjord var ifølge præsteindberetningen 1651 egnen næsten »overlagt og ødelagt« af sandflugt; det siges om bønderne, at »deres agermark og enge i Lønne sogn er moxen ødelagt og fordærvet af sandløb, som med tingsvidne er at bevise, og som enhver i omkringliggende sogner og egne vitterlig er«. ⁵¹ Den sidste sætning antyder måske, at så galt stod det i almindelighed ikke til selv i kystsogne.

Men der var sogne, hvor agerbrugets fjende, sandflugten, stod – eller havde stået – overfor et bondeinitiativ, der gav sig udslag i *nyopdyrkning* med brugsudvidelser til følge, som det formentlig kan udlæses af præsten i Oksby Mikkel Hansens ejendommelige notat i hans indberetning 1651 (der opregner 28 1/2 (hel)gård, 18 halvgårde og 14 bol, ialt 60 decimantes): »Mærk, kære læserer, at de som i gamle dage var boele, som mig af gammel folk er berettet, kaldes nu gårde meste parten, og mange iblandt dem sår intet rug eller vintersæd og en føje byg eller vårsæd, thi sandet ligger ind i deres gårde over deres kålgårde til deres huse, så mange af deres huse er afflöt[tet], haver ikke uden tofter at bruge . . .« ⁵²

At mange tidligere bol senere benævnes gårde kan iagttages adskillige steder, men nye »små bol« eller halvbol er samtidig kommet til i mange sogne. Vistnok i alle egne af landet, men især i Jylland, møder man i markbøgerne og matriklen som et modstykke til de talrige ødejorder mange sikre tegn på *hedeopdyrkning*. Stednavne fortæller deres. Ganske vist forekom *Hedeby* i 1680erne kun 3 steder i Syd- og Vestjylland, men af

⁵⁰ Da. Kanc. B. 123, Vennebjerg hrd.

⁵¹ Da. Kanc. B. 121 b. Vester (Horne) herred, Riberhus amt.

⁵² Markbogen for Oksby (758). Sandflugten hærgede iøvrigt ikke alene Jyllands vestkyst, ofte langt ind i landet, men i Nordsjælland også det udstrakte Kronborg birk, navnlig på Halsnæs og ved Tibirke. Dette fremgår af Kancelliets Brevbøger fra 16.-17. årh.

Hedegård(e) var der mere end 50, *Hedehuse(t)* optræder en halv snes gange, men langt oftere møder man *Hede*, *Heden* (også »På Heden«), der i reglen omfatter småbrug, hvortil kommer en del sammensætninger med *Hede-* (*Hed-*, *Hee-*).⁵³

Hedegårde er i HP 1688 små landsbyer (2–7 gårde) med fra 8 til 28 tdr. hartkorn (3 gårde i Bislev, Hornum hrd.), gennemsnitsstørrelsen var knapt 4½ tdr. hrtk. Denne størrelse havde 2 togårdsbebyggelser, mens *Hedegårde* i Visby sogn, Hassing hrd., var delt i Nør- og Sønderhedegård, begge betydeligt større; deres dyrkede areal var praktisk talt ens: 49,6 og 49,5 tdr. ld. Derimod var Vester- og Øster-Hedegård i Vester Brønderslev sogn, Jerslev hrd., af hartkorn omtrent som 2:1. Nøjagtigt lige i hartkorn (5,76 tdr.) var Sønder-Hedegård og Nørre-Hedegård i Sevel sogn, Ginding hrd., hvorimod der m.h.t. dyrket areal var en smule forskel (45,3 og 48,5 tdr. ld.), mens Sønder-Hedegård ejendommeligt nok havde ganske samme hartkorn og dyrket areal som nabogården Bedersholm. Det er sikkert eksempler på delte gårde.

Hedegård var i langt de fleste tilfælde en enkeltgård (enestegård) med kun 1 bruger, undertiden dog 2 brugere, og *Hedegård* i Rær sogn, Hillerslev hrd., var i virkeligheden 4 gårde (8,52 tdr. hrtk.). *Hedehuse* omfattede i et par tilfælde små grupper huse med jord (under 1 tdr. hrtk.), mens *Hedehuset* i regelen var et enkelt »hus« med mere end 1 tdr. hrtk. ved matrikuleringen 1688. Det samme gjaldt de huse, der indgik i matriklen under betegnelsen *Heden* eller *På Heden*⁵⁴ (ofte dog tillige betegnet Øster-, Vester- eller Sønderheden) og sjældent var på mere end 1–2 tdr. hrtk. ialt. »På Heden« kan også dække flere huse med betydeligt mindre hartkorn, som det var tilfældet i det vendsysselske kystsovn Asdal, Horns hrd. Her kan også nævnes *Klittenshuse* (3 huse) i Skallerup sogn, Vennebjerg hrd., af hvilke kun et havde godt 1 tdr. hrtk. I Sulsted, Kær hrd., omfattede »På Heden« el. *Hedestederne* 2 huse med 3 brugere (4,30 tdr. hrtk.), i Resen sogn, Skodborg hrd., 2 småbrug med tilsammen 2,77 tdr. hrtk. og et hus med kun 0,72. Iøvrigt kan *Hedehuset* også være et (tilsyneladende) jordløst hus på hovedgårdens grund, som det f.eks. ses ved Stensbæk i Bindslev sogn, Horns hrd.

Hvad enten de mange hede-betegnelser var nedfældet som egentlige stednavne eller ikke, var de talmæssigt kun for lidt at regne i sammen-

⁵³ Se HP 1688, register (især s. 402f.).

⁵⁴ Det burde vel blot hedde »på heden«, da det næppe kan opfattes som et egentligt stednavn, men kun som en tilføjelse til brugerens navn, en vag betegnelse for hans bosted.

ligning med markbøgenes overordentlig mange direkte eller indirekte oplysninger om nyopdyrkning i udmark og på heder. Sikkert kun en lille del af, hvad der blev »oppløjet af heden«, eller af anden hidtil uopdyrket jord, førte i det 17. århundrede til oprettelse af nye bosteder. De fleste nyindtagne arealer har suppleret landsbyers eller enkeltgårdes gamle agerjorder, en del af dem dog kun for en tid. Atter og atter finder man i markbøgerne bemærkninger om hedejord, der ikke »i mands minde« har været i brug, ikke har været besået i 40, 50 eller 60 år o.l. Det kan om en »årsgøde« (vang, »tægt« eller »indtægt« indenfor græsmarksbruget) hedde, at den bruges »for mangel skyld af jord«, men bønderne venter, at den »i fremtiden formedelst sandflugt fordærvet«. ⁵⁵ Også om skovjord oplyses undertiden, at den p.g.r.a. ufrugtbarhed ikke længere bruges.

Det er umuligt at afgøre, hvor megen opdyrket jord der atter har fået lov at ligge hen til græsning. Sandsynligvis er oplysninger fra gårdbrugernes side ofte beregnet på at give så ugunstigt et indtryk som muligt af stedets landbrug (bønder nærrede vel – i ekstraskatternes tid – en ikke ubegrundet frygt for nye skattepålæg). Man ser derfor også det ganske interessante, at bøndernes opgivelser m.h.t. jordens drift ofte bliver korriigeret ved påtegninger både for landsbyers og enkeltgårdes vedkommende. Ved en gård i Haderup sogn, Ginding hrd., er f.eks. angivet, at 13 årsgøder bliver besået i 3 år og hviler i 10, men man finder noteret, at »denne gårds jord bør overalt at anslås med 4 års brug og 5 års hvile«. Andre opgivelser korrigeres mere lempeligt. Om en gård i samme sogn bemærkes, at til den hører »en vidtløftig skarp sandig mark«, der da også er takseret for skarp og ond jord (altså 9 eller 12 tdr. udsæd til en td. hartkorn). Alligevel »kan den i proportion mod andre efter 4 års brug ikke godtgøres mere end 9 års hvile«. Nogle gårde i samme sogn fik forholdet mellem udsæd og hvile ændret fra 3:7 til 3:5 eller fra 3:8 til 3:6. ⁵⁶ Om Neder-Feldborg (7 gårde) melder markbogen: »Agerjorden til denne by består af løs sand, som i tørre åringer ikke kan gro sammen, dog hvis prøberes den her opførte og antegnede brug og hvile ved hver årsgøde eller fald jord overalt ved beregningen til hartkorn, kan bymændene nok være så vel holden som andre deres naboer i sognet, og bør da ingen videre refleksion gøres på den angivne skade af sandflugt, som alene er særdeles kendelig i Nørremarks gøde«. ⁵⁷ Omtalte årsgøde var på ca. 4 tdr. land.

⁵⁵ Markbog 1468, Als sogn i Hindsted hrd., landsbyen Hurup på kattegatkysten.

⁵⁶ Jfr. i C. Rise Hansen og Axel Steensberg: *Jordfordeling og Udskiftning*, 1951, s. 108 ff., diskussionen om, hvorvidt de i markbøgerne indførte angivelser tager sigte på den faktiske brug og hvile eller det er taksermændenes skøn.

⁵⁷ Markbog 930, Haderup sogn i Ginding hrd.

Det vil føre for vidt at nævne eksempler på jorder, der »år efter andet« er opbrudt og pløjet, hvorefter markbøgerne løseligt angiver, at der »sås nogle stykker og hviler nogle stykker«. Men undtagelsesvis kan man finde en markbog, hvor en ny bymark eller -vang er »opløjet af heden« og opmåles samlet. De efterfølgende oplysninger angår Hårby i Veng sogn lidt nord for Skanderborg, en østjysk landsby med trevangsbrug, 16 gårde med tilsammen knapt 40 tdr. hartkorn og et dyrket areal på 290 tdr. land, væsentligt mindre end de fleste byer i denne egn.⁵⁸

De 22 nye fald (agerskifter eller tægter) lå »ganske langt fra byen«, hvorfor man forståeligt nok savnede marknavne. Bortset fra benævnelser som Udskov, Dalen, Trælborg og Lundens ager blev det da til »et fald udenfor stabelen« (der må betegne en grænsepæl),⁵⁹ »nok et fald«, »blokker (jordstykker) ud for stabelen«, »nok et fald af forrige navn«, »dito fald« etc. De 22 fald var af vidt forskellig størrelse, fra 4 til 64 agre, ialt ikke mindre end 469 agre, et areal af samme storhed som en af de gamle byvange. Gårdbrugerne i Veng havde iflg. opmålingen fra knapt 3 til godt $6\frac{1}{2}$ tdr. land hedejord, gennemsnitligt $5\frac{1}{4}$ td. ld., mere end fjerdeparten af det opmålte dyrkede areal. Hvad disse nyopdyrkede jorder landbrugsmæssigt betød er svært at sige. Efter 2 år med udsæd af boghvede og rug, boghvede og havre eller rug og havre skulle følge fra 4–6 helt op til 14–16 års hvile. Måske kunne der dog m.h.t. driftsmåden fremføres en kritik i lighed med den ovenfor omtalte fra det vestjyske hedesogn Haderup.

På sporet af udviklingen i det 17. århundrede.

Flere eller færre landbrug?

NEDGANGSTEGNENE er kendte og tydelige. Det 17. århundredes landbefolkning oplevede pest og krigsperioder, landbrugskriser, mindsket kvæghold, mange dårlige høstår og adskillige år under og efter krigene, hvor det ikke var muligt at skaffe tilstrækkelig udsæd. Ødegårdenes tal blev langt større end i sidste halvdel af det 16. årh. og første halvdel af det 18. årh. Af de godt 2500 bøndergårde, der i perioden 1525–1774 med sikkerhed vides nedlagt til fordel for hovedgårdsoprettelser og -udvidelser, forsvandt ca. 1525 i 1600-tallet. Den sjællandske øgruppe blev hårdest

⁵⁸ Markbog 1145–46, Veng sogn i Skanderborg birk.

⁵⁹ Enemærker og ornum skulle afgrænses med sten og stabel eller med grøft. Danske lov 1–16–13 påbød, at sandemænd skulle »stable« markskel »med stok eller sten, og kul og flint derunder«.

ramt, men 1650–99 opslugte de jyske herregårde 319 bøndergårde.⁶⁰ Det var dog kun en lille brøkdel af de jyske gårdbrug, hvis beboere (brugere), efter hvad der ovenfor er konstateret, på landmålingstiden må anslås til om ved 35.000, et tal, der tager rimeligt hensyn til ødegårde, talrige eksempler på samdrift og gårdsparter drevet af andetsteds bosatte mænd. Aksel Lassens undersøgelser over befolkningsudviklingen efter 1645 giver for Jyllands vedkommende kun få, men ganske vist iøjnefaldende holdepunkter for antagelsen af en hurtig tilvækst i de årtier, der fulgte efter det store folketab i 1650erne.⁶¹

Hvorvidt antallet af landbrug, specielt gårdbrug, på den jyske halvø var voksende, nærmest uændret eller i tilbagegang i det 17. årh., kan ikke afgøres *alene* på grundlag af statistiske oplysninger fra 1650erne til 1680erne, altså især præsteindberetninger 1651 og matriklen 1688 (som den kendes fra HP 1688 og hovedlisterne i HP Saml.). Der må fremdrages kilder til belysning af forholdene tilbage til år 1600. Her kommer en afhandling af forfatteren Chr. Thorsen, »Små Bidrag til Belysning af Ejendomsforholdene i Danmark i Slutningen af det 16. Aarh.«, i søgelyset, idet den omhandler præsteindberetninger fra 1599 og tidligere.⁶² Den må sammenholdes med D. H. Wulffs »Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie« I (1873), der indeholder præsteindberetninger fra 1553 (og 1555), 1571 og 1625, samt C. Molbechs afhandling i Hist. Tidsskrift 2. rk. III, s. 535–50, der i sammendrag behandler ejendomsforholdene, som de belyses i præsters indberetninger fra 1568 og 1599. En fyldestgørende publikation af de sidstnævnte foreligger nu i C. Rise Hansens »Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift« (1964).

Chr. Thorsen forsøgte en sammenligning mellem ejendomsantal i Ribe »Stigts Register« o. 1600 og J. A. Fridericias materiale fra »sognebeskrivelserne« 1651, og m.h.t. Vendsyssel, Thy og Mors udnyttede han D. H. Wulffs »Statistiske Bidrag«. Thorsen ville navnlig konstatere forskydninger mellem kronens, adelens og gejstlighedens ejendomsbesiddelse, men han har også i sin tabel over nordjyske jordbrug sondret mellem gårde og bol. Ved opgørelsen over antal decimanter var Thorsen opmærksom på, at langt fra alle sogneberetninger fra 1599 indeholdt brugbare oplysninger om, hvorvidt der var 1, 2 eller flere brugere på en gård eller et bol. Han drog konsekvensen heraf i en tabel, der kun indeholdt talmateriale fra 48 sogne nord for Limfjorden, hvor der var flere

⁶⁰ Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, s. 171.

⁶¹ Aksel Lassen: Fald og fremgang, s. 49–64.

⁶² Hist. Tidsskrift 8. rk. IV, s. 183–210.

decimanter end gårde og bol.⁶³ C. Rise Hansens publikation muliggør nu en noget sikrere optælling, og man kan – takket være hovedlisterne i HP Saml. – sammenligne antallene af decimanter (brugere af gårde og bol) 1599 med brugerantal på landbrug med mere end 1 td. hartkorn i 1688.

Da man som anført tillige har præsteindberetninger med oplysninger om ejendomme (gårde og bol) i de samme sogne 1553 og 1568, kan nedenstående oversigt tjene et dobbelt formål. Den indeholder en sammenligning mellem *ejendomme* (e) i de pågældende sogne 1553 (eller 1555),⁶⁴ 1568, 1599 og 1688, men m.h.t. *brugere* (br) kan kun tallene fra 1599 og 1688 sammenlignes.⁶⁵ Herregårdene er holdt udenfor denne statistik.

Det umiddelbare indtryk er, at såvel ejendomstal som antallet af brugere er forbavsende uændret (se henholdsvis 2., 3. og 5. kolonne, og brugerantal i 4. og 6. kolonne). Dette gælder de 70 sogne som helhed, men egnsforskellighederne er store og meget karakteristiske.

I belyser udviklingen i det meste af Vennebjerg herred (HP 1688: 539 gårde i hele herredet, foruden hovedgårde), II hele Børglum hrd.,⁶⁶ III 6 sogne i Kær hrd. (HP 1688: 579 bøndergårde), IV og V hele Øster⁶⁷ og Vester Han hrd., VI 9 sogne i Hillerslev hrd. (HP 1688: 445 bøndergårde i hele herredet) og VII 4 sogne i Mors Sønder herred. De sidste kan ikke anses for repræsentative for hele øen, selv om ødegårdernes tal var meget stort på Mors, ca. 14 % i 1680'erne, i Sønder herred endda 15,3 % (jfr. ovenfor s. 17). Ikke alle Mors-sogne viser tilbagegang.

Man skal næppe lægge megen vægt på fremgangen m.h.t. ejendomsantal i den korte periode 1553-68 (navnlig II og V-VII); her savnes de detailoplysninger fra sognene, som de senere præsteindberetninger og navnlig matrikelsforarbejderne (HP 1688) bringer. Derimod er der grund til at regne med en lille tilvækst i gård- og bolantal under ét i perioden 1568-1599 i Vennebjerg herred, mens der i de øvrige herreder er sket meget små forskydninger, når undtages Hillerslev herred, hvor der i flere sogne er en betydelig tilbagegang, sikkert som følge af sandflugt.⁶⁸ Anderledes er forholdet i det 17. årh. (perioden 1599-1688). Det store

⁶³ Hist. Tidsskr. 8. rk. IV, s. 193 ff.

⁶⁴ Fra to sogne, Torslev og Øland i Øster Han hrd., savnes (e) for 1553. Tallene for Hillerslev hrd. og Mors er fra 1555.

⁶⁵ Af de 70 sogne i efterfølgende oversigt indgik kun 46 i Thorsens tabel.

⁶⁶ Her fragår 9 gårde i Vor sogn, af hvilket størsteparten ligger i Jerslev hrd., men fra samme hrd. overføres 15 gårde i Albæk sogn, 20 i Skæve og 6 i Torslev til Hvetbo hrd. (se HP 1688, s. 302, 318 og 319).

⁶⁷ HP 1688, s. 326 anfører 7 gårde i Brovst under Hvetbo hrd.

⁶⁸ Sandflugt omtales bl.a. i præsteindberetninger 1555 fra Hansted og Vigsø sogne, 1571 i Ø. og V. Vandet og 1625 i Hansted og Hjaremål (D. H. Wulff, anf. st., s. 33f.,

Bondebrug (e) 1553-1688; brugere (br) 1599 og 1688

Sogne	1553	1568	1599		1688	
	e	e	e	br	e	br
<i>I. Vennebjerg hrd.</i>						
1. Ugilt.....	60	50	63	74	64	75
2. Gærum.....	26	24	27	30	30	32
3. Flade.....	32	39	39	46	33	34
4. Åsted.....	56	74	75	80	66	77
5. Skærum.....	21	29	34	38	36	38
6. Hørmsted.....	21	20	23	24	30	27
7. Skallerup.....	46	36	34	43	28	35
8. Vennebjerg.....	36	34	39	45	38	55
9. Harridslev.....	15	15	15	17	17	22
10. Jelstrup.....	27	25	29	35	32	32
	340	346	378	432	374	427
<i>II. Børglum hrd.</i>						
11. Albæk.....	61	85	76	85	90	111
12. Børglum.....	54	54	47	62	51	70
13. Furreby.....	15	15	13	18	11	11
14. Vejby.....	17	18	17	19	20	20
15. Em.....	14	15	13	14	15	18
16. Vrå.....	45	44	47	57	48	71
17. Lyngby.....	17	17	17	17	10	16
18. Tårs.....	75	62	74	83	88	96
19. Vrejlev.....	77	73	78	94	88	131
20. Hæstrup.....	9	10	10	13	16	19
21. Hørby.....	30	33	29	38	48	52
22. Volstrup.....	37	49	50	55	68	89
23. Torslev.....	69	78	70	85	96	105
24. Sejlstrup.....	10	11	12	13	13	13
25. Rakkeby.....	17	23	25	29	26	31
26. Skæve.....	35	36	38	50	45	62
27. Karup.....	18	14	17	19	21	22
28. Understed.....	45	28	39	51	61	69
	645	665	672	802	815	1006
<i>III. Kær hrd.</i>						
29. Biersted.....	38	37	42	51	38	42
30. Hammer.....	23	22	28	36	30	33
31. Vadum.....	71	71	67	75	63	68
32. Sulsted.....	37	40	50	61	49	54
33. Horsens.....	23	27	29	49	31	34
34. Ajstrup.....	28	28	33	43	28	36
	220	225	249	315	239	267

Sogne	1553	1568	1599		1688	
	e	e	e	br	e	br
VII. Mors Sønder hrd.						
67. Lørslev.....	15	17	17	20	12	12
68. Ørding	21	33	35	44	32	38
69. Ovtrup.....	28	29	32	38	22	26
70. Tåbring.....	13	14	12	15	15	16
	77	93	96	117	81	92
<i>Alle sogne.....</i>	—	2614	2643	3050	2661	3053

Børglum herred tegner sig her for en fremgang på over 20 % i gårdantal og godt 25 % hvad antallet af brugere angår. I de øvrige herreder er der tilbagegang,⁶⁹ i Vennebjerg hrd. kun en ganske svag, en lidt større i Kær herred (hvor brugerantallet sandsynligvis er angivet for lavt i matriklen) og et minus på en halv snes procent i Vester Han og Hillerslev herreder.

Ved disse sogneiagttagelser må naturforholdene imidlertid tages i betragtning. Af de 70 sogne ligger 13 på vestkysten,⁷⁰ fra Skallerup vest for Hjørring til V. Vandet syd for Hanstholm. Med undtagelse af sidstnævnte sogn, der har sit tyngdepunkt inde i landet, og hvor stillingen er uforandret 1599–1688, efter nogen tilbagegang 1555–99, har *alle* disse kystsogne færre gårde og gårdbrugere i 1680erne end i 1599, tilsammen en tilbagegang fra 416 til 343 gårde og fra 464 til 377 brugere, eller henholdsvis 17,5 og 18,6 %. Når kystsognet Skallerup fragår, har Vennebjerg herred en praktisk talt uforandret situation 1599–1688, og i Børglum herred med kystsognene Furreby og Lyngby viser samtlige 16 »indlandssogne« en større eller mindre fremgang, nogle af de største sogne – se især Albæk, Vrejlev og Torslev – endog en meget betydelig tilvækst. I Hanherrederne er nedgangen i det 17. årh. kun 6–8 % i sognene inde i landet mod 18–19 % i sognene ud mod Vesterhavet; tabet af gårdbrugere er endda lidt større, en del af dem er utvivlsomt blevet husfolk, klithusmænd.⁷¹ I Hillerslev hrd. er tilbagegangen størst i Hansted sogn med den særlig lange kyststrækning i nord og vest, mindst i Hjaremål, der imidlertid havde betydelige gårdtab i perioden 1568–99. Her bliver

38 og 45). Kancelliets Brevbøger indeholder mange oplysninger om sandflugt i Nordjylland.

⁶⁹ Lidt større end tabellen viser, idet samtlige præstegårde er medregnet i matriklen 1688, derimod ikke i præsteindberetningerne.

⁷⁰ Kystsognene er nr. 7, 13, 17, 43, 45, 50–52, 58–61 og 64 i tabellen.

⁷¹ Se ovenfor s. 20 bemærkningen om klithuse.

helhedsresultatet en tilbagegang på 16–17 % i kystsoğnene mod kun et par procent i indsoğnene.

Kær herred er kun repræsenteret ved 6 af 13 soğne, men da udviklingen i dette herred 1553–1688 tidligere er gjort til genstand for en ret indgående behandling,⁷² kan et par supplerende iagttagelser måske være på sin plads. Med rette fremhæver Viggo Hansen, at HP 1688, der er baseret på den nye adskillelse i gårde (landbrug med mindst 1 td. hrtk.) samt huse med jord, har eksempler på, at gamle bol efter matriklen 1688 kommer under gruppen huse med jord, mens omvendt huse med jord (dog næppe »gadehusmænd«) kan rubriceres som gårde. Idet V. H. sammenholder ejendomsantal 1553 (hvor såvel gårde som bol er angivet i præsteindberetningerne) med tallene fra 1688, anfører han det samlede ejendomsantal (»gårde i gammel betydning«) på de to tidspunkter i den tabel over 8 soğne, som han opstiller.⁷³ Da 4 af disse soğne indgår i ovenstående oversigt og Ulsted soğn er udførligt omtalt ovenfor s. 29 ff., sammenstilles her alle herredets soğne med gård- og bolantal 1553, 1599 og 1683 samt med gårdantallet i 1688-matriklen.⁷⁴ Herregårde og præstegårde er indbefattet, udeladt er derimod 12 gårde i soğnene Hundslund (Dronninglund), Vor Frue og Jetsmark, som HP 1688 henfører under Kær herred.

Soğne	1553		1599		1683				1688
	Gårde	Bol	Gårde	Bol	Gårde	Bol	½ bol	¼ bol	Gårde
Åby.....	20	30	21	33	18	16	2		34
Biersted.....	23	16	24	18	25	11	2		39
Vadum.....	34	37	24	44	46	13	5		64
Sulsted.....	22	16	22	29	43	12	1		51
Ajstrup.....	15	14	19	11	26	1	3		29
Hammer.....	14	10	12	17	16	10	5	1	30
Horsens.....	13	11	16	14	25				26
V. Hassing.....	36	41	20	39	45	12	26	19	83
O. Hassing.....	23	33	17	49	57	21	3		67
Ulsted.....	18	10	11	41	19	12	15		42
Hals.....	(53	16)	53	8	24	26	5	1	43
Sundby.....	(28	21)	20	25	28	21	2		49
Hvorup.....	15	6	15	8	19	1			20
Ialt.....	(314	261)	274	336	391	156	69	21	577

⁷² Viggo Hansen: Landskab og bebyggelse i Vendsyssel, s. 59–62.

⁷³ Anf. st., s. 60.

⁷⁴ Kilderne er: D. H. Wulff, anf. st., s. 190–196; Præsteindberetninger om fæstegods m.v. (C. Rise Hansen), s. 183 ff.; markbøgerne 1570–82 samt HP 1688, s. 320–325.

Præsteindberetningerne 1553 savner gård- og bolantal for Hals og Sundby, i parentes er derfor tallene fra 1568-indberetningen anført. 1599 oplyses det i indberetningerne fra V. og Ø. Hassing, at henholdsvis 16 og 20 af bolene er »små boliger«; i Hvorup er fordelingen mellem gårde og bol usikker.

I Åby og Biersted er gårdantallet åbenbart ret uforandret, men i de øvrige sogne er gårdes og bols indbyrdes forhold gennemgående meget varierende. Præsterne har øjensynligt ikke haft let ved at rubricere landbrugene.⁷⁵ Mere pålideligt skelnes der formentlig ved landmålingen 1683, hvor bønderne selv kan have givet de relevante oplysninger. Der var ifølge markbøgerne på dette tidspunkt i Kær herred 283 helgårde, 86 halvgårde, 12 fjerdingsgårde og en halv snes andre gårdbugsstørrelser. Således var i Vadum sogn anført 17 halvgårde, i Ulsted 10, i Horsens 8 fjerdingsgårde og 3 ottingsgårde. Foruden de forskelligt benævnte bol fandtes der 450 huse med jord (under 1 td. hrtk.) og endvidere enkelte, der i kraft af deres hartkorn hævede sig op blandt gårdene, i Ulsted sogn således Vendelborg med 1,03 td. hrtk., mens et andet hus med jord, Rimmen, kun havde 0,90 td. hrtk.

Tilfældet vil, at antallet af gårde over 1 td. hrtk. i matriklen 1688 var praktisk talt det samme som herredets gårde og bol sammenlagt i præsteindberetningerne 1553, der imidlertid havde væsentligt lavere bolantal end indberetningerne 1568, som også anførte gadehuse og derfor måske gav anledning til en nøjere skelnen mellem småbrug med lidt avl og huse med næppe mere end en kálhave.⁷⁶ Når antallet af gårde stiger så stærkt i det 17. årh., må det ses på baggrund af det næsten lige så stærkt dalende antal bol. I virkeligheden er udviklingen utvivlsomt den, at talrige bol som følge af udvidelser (nyopdyrkning og andre forbedringer) er rykket op i gårdgruppen, mens der efterhånden er kommet nye »små« bol til, enten som nyanlæg eller i forbindelse med bestående huse.⁷⁷ Udviklingen lader sig bedst efterspore i sogne med mange navngivne enkeltgårde og -bol. Fra det store Tårs sogn i Midtvevendsyssel fremkom i 1651 en udførlig sognebeskrivelse, hvis oplysninger kan sammenholdes med forarbejderne til 1688-matriklen.

⁷⁵ Sammenlign med de sjællandske eksempler ovenfor s. 25 f.

⁷⁶ Fra Hals by har præsten i 1568 oprindelig anført, men derefter overstreget nogle inderster (»indestmænd . . . , som ikke selv haver hus at besidde, men haver lejet dennom af andre, både hos gårdsmænd og gadehusmænd«). Præsteindberetninger om fæstegods m.v., s. 65 f.

⁷⁷ Viggo Hansen nævner (anf. værk, s. 60 ff.) en række eksempler på nybebyggelse, såvel enkeltgårde som bol i Kær herred.

I *Tdrs* var der til de forskellige tidspunkter foruden de i oversigten anførte gårde og bol 4 herregårde og en præstegård. Samtlige landbrugsbrugerantal 1599, 1651 og 1683 er tilføjet i parentes.⁷⁸

	1553	1568	1599	1651	1683
<i>Gårde</i>	34	17	24 (29)	16 (24)	
<i>Helgårde</i>					19 (26)
<i>Halvgårde</i>					18 (21)
<i>Fjerdingsgårde</i>					6 (6)
<i>Sjettingsgårde</i>					1 (1)
<i>Ottingsgårde</i>					4 (6)
<i>Bol</i>	41	47	50 (54)	59 (63)	
<i>Helbol</i>					38 (40)
<i>Halvbol</i>					10 (10)
<i>Fjerdingsbol</i>					3 (3)
	75	64	74 (83)	75 (87)	99 (113)

For gårdenes vedkommende hæfter man sig ved opdelingen i hel- og halvgårde samt mindre brugsstørrelser, som først kommer klart frem i markbogen 1683, men sikkert skjuler sig bag præsteindberetningernes meget varierende opgivelser: 1568 og 1651 regnes der utvivlsomt kun med helgårde, 1553 og 1599 derimod både med hel- og halvgårde, muligvis også mindre brug. Frem til 1651 var der i hvert fald nogen fremgang i bolantal, 1651–1683 også m.h.t. gårdbrug, dog nok en lidt mindre tilvækst, end tallene giver indtryk af, idet såvel de anførte ottingsgårde som nogle småbol havde mindre end 1 td. hrtk. i 1688. En halvgård og et par fjerdingsbol var i 1683 øde. Takket være stednavnene kan det konstateres, at 6 bol er »rykket op« i størrelsesorden siden 1651 og i 1683 kaldes halvgårde, endvidere er der af 3 andre bol (med 4 brugere) siden 1651 blevet 5 halvgårde (8 brugere i 1683), og 1 bol, Skagesholt, har udviklet sig til 1 bol og 2 halvbol. Som man måtte vente, er det navnlig en del af helgårdene der har to beboere. Iøvrigt betegnes 6 af bolene i 1651 som små, men 1683 som 2 bol og 4 fjerdingsgårde.

Gennemsnitshartkornet for »små bol« var i 1688 ca. 2 tdr. hrtk., men for de ovennævnte 6 bol, der efter 1651 var blevet halvgårde, var det godt 5 tdr. hrtk. Bemærkelsesværdigt er det også, at enkelte gårde og bol,

⁷⁸ Kilderne er: D. H. Wulff, *anf. st.*, s. 120; Præsteindberetninger om fastegods m.v. ... 1568 og 1599, s. 35f. og 176; Da. Kanc. B. 121. Sognepræsternes designationer på gårde, bol og tiendeydere ... indsendte i henh. t. kgl. missive af 1651 1. febr., markbog 1537–38; modelbog 1780, fol. 112–160; matrikelbog 1834.

hvis navne end ikke forekom i 1651, i matriklen af 1688 stod for et gårdhartkorn over gennemsnittet (ca. 4 tdr. hrtk.), f.eks. havde Karmisholt 5,45 tdr. hrtk. og Sørup 5,47. Ved landmålingen gik det iøvrigt som i de fleste sogne landet over: adskillige gårdes hartkorn, navnlig indenfor landsbyfællesskaberne, blev stærkt reduceret. Ofte blev nye brug højere skyldsatsat. Og blandt 78 huse med jord (under 1 td. hrtk.) var antagelig mange af de »små boliger og værsteder«, om hvilke præsten i Tårs i 1651 skrev, at »en stor del af dem haver ganske ringe at avle på«.

Tårs-eksemplet er formentlig typisk, hvad udviklingen i mange nordjyske indlandssogne angår (jfr. ovenfor s. 41 og 43). Derimod berettiger den udbredte, men dog ret spredt forekommende nyopdyrkning ikke til at regne med en så betydelig tilvækst i størstedelen af Midt- og Østjylland, endsige på Vestkysten, hvor sandflugten gang på gang anrettede ødelæggelser. For det sydlige Jyllands vedkommende forsøgte Chr. Thorsen at nå til et resultat ved at udskyde de mest upålidelige herredsopgivelser i Ribe stiftsregister og sammenholde jordbrugsantallene i de resterende med J. A. Fridericias tal for gårde og mindre brug. Han kom da til den antagelse, at der i 1. halvdel af det 17. årh. var en samlet tilvækst på 18 % i de 16 omhandlede jyske herreder.⁷⁹ Thorsen var dog klar over, at præsteindberetningerne gav en ret uensartet fordeling af helgårde, halvgårde og bol. Disse 3 ejendoms kategorier sammenlagt gav i 1651-indberetningerne et antal brug, der i de fleste herreder oversteg antallet af gårde over 1 td. hrtk. i HP 1688, som helhed dog kun med højst et par procent, idet der i en del østjyske herreder⁸⁰ var flere gårde i 1688 end gårde og bol i 1651. Spørgsmålet er så, om et betydeligt antal småbol var udeladt i 1651, skønt de – som det var tilfældet i Tårs – må have bidraget til en stigning i ejendomsantallet.

Dette forhold burde undersøges nøjere, men materialet er sparsomt. Næsten kun i nogle vestjyske herreder nævner en del sognepræster i 1651 halvbol, i et enkelt sogn også fjerdingsgårde. I den følgende oversigt sammenholdes som tidligere ejendomsantal (e) med brugerantal (br). Herregårde er ikke medregnet.

Hvis alle bol- og gårdstørrelser sammenregnes, bliver det 323 brug i 1651 mod 327 i 1688 og 386 beboere (brugere) mod 415; det sidste tyder på en lille fremgang. I samme retning peger det, når antallet af brugere

⁷⁹ Hist. Tidsskrift 8. rk. IV, s. 186 ff. De 16 herreder var Gørding, Skads, Malt, Vester, Øster og Nørre (Horne) herreder, Bølling, Hjerm, Hammerum, Andst, Brusk, Elbo, Holmans, Slavs, Nørvang og Tørrild hrd.

⁸⁰ Det drejer sig bl.a. om Hasle, V. Lisbjerg og Ning herreder.

Sogne	Sognebeskrivelser 1651										HP Saml. 1688	
	$\frac{1}{1}$ gård		$\frac{1}{2}$ gård		$\frac{1}{4}$ gård		$\frac{1}{1}$ bol		$\frac{1}{2}$ bol		Gårde	
	c	br	c	br	c	br	c	br	c	br	e	br
<i>Bølling hrd.</i>												
Vorgod.....	19	34					8	9	5	5	34	59
Hanning.....	13	17					12	12	3	3	31	40
Lem.....	14	16			36	36			15	15	60	68
Borris.....	22	33	6	6			12	12	15	15	56	72
<i>Hjerm hrd.</i>												
Sdr. Gørding...	6	13					8	8	5	5	26	33
Vem.....	6	11	7	7			3	3			17	20
Sir.....	4	6	4	4			4	4	5	5	18	19
Mejrup.....	22	31	3	3			6	6	3	3	33	43
<i>Ginding hrd.</i>												
Estvad.....	25	30					11	11	2	2	37	46
Rønbjerg.....	6	8					11	11	2	2	15	15
10 sogne ialt.....	137	199	20	20	36	36	75	76	55	55	327	415

i disse 10 sogne lå ca. 27 % over gårdantallet i HP 1688. Det er også bemærkelsesværdigt, at præsterne i nogle sogne ved de enkelte gårde har anført, hvorvidt der var to eller flere brugere, idet der ved en del gårdbrugere er tilføjet et »cum socio« eller »cum sociis«. Regner man med højst 3 brugere på en gård, vil 5 sogne i Øster (Horne) herred dog kunne opvise et betydeligt overtal af brugere. I Ølgod var der således i 1651 mindst 24 flere brugere end gårde og bol (i 1688 21 flere brugere end gårde), i Ansager, hvor 1 gård var øde og flere blev betegnet som små (»liden«), fandtes der ved 30 gårde mindst 55 brugere, desuden var der i sognet 2 bol og 1 halvbol (i 1680erne efter hovedlisten 34 gårde med 65 brugere; 2 gårde var øde, men der var 6 huse med nogen jord). Nogle husbeboere omtales i 1651 som »toftemænd eller gadehusmænd«. I Tistrup var der 18 gårde (10 havde »liden« som prædikat), 6 »små« halvgårde, 14 bol (11 betegnet som små) samt 6 halvbol (ved 4 antegnet »liden«; 2 var beboet af kvinder). På (hel)gårdene var der mindst 26 beboere. Ser man bort fra halvbolene havde sognet 38 brug og mindst 46 brugere (i 1688 35 gårde med 43 brugere, men 16 huse, heraf 2 øde, havde i gennemsnit $\frac{1}{2}$ td. hrtk.).

I disse hedesogne var det ret tilfældigt, om de små bol (i enkelte tilfælde også små gårde) ved matrikuleringen kom over eller under 1 td. hartkorn. I Tistrup by var der ifølge præsteindberetningen 1651 kun

»små« halvgårde (6), bol (9) og halvbol (4); HP 1688 har 9 gårde med 14,49 tdr. hrtk. og 14 huse med ialt 6,44 tdr. hrtk. 5 enkeltgårde i samme sogn havde fra 1,01 til 1,38 td. hrtk.! Men de 3 Krarupgårde, af hvilke 2 i 1651 havde »liden« anmærket, stod i 1688 for tilsammen 30,41 tdr. hrtk., og Bredhoved (i 1651 »liden«) havde i matriklen 1688 4,23 tdr. hrtk., lidt over sognegennemsnittet.

I det foregående er der anført lokale eksempler på såvel fremgang som tilbagegang for bondebrugene i det 17. årh., specielt i Jylland. Det må understreges, at sammenligningsgrundlaget kun undtagelsesvis er helt i orden, f.eks. ved vi ikke, om de mindste bol i almindelighed indgår i præsternes sognebeskrivelser. På sikker grund er vi praktisk talt kun i de relativt få tilfælde, hvor stednavne (navne på enkeltgårde og -bol eller på mindre bebyggelser) er vejledende. Men her må man gøre sig klart, at nyoprettelser fortrinsvis forekom i egne, hvor enkeltgårde var særligt talrige. Det er også sandsynligt, at *gårddeling* var mere almindelig i sådanne egne (jfr. ovenfor s. 19), men her står vi overfor et problem, som vanskeligt kan belyses statistisk før i det 18. årh., hvor fæstebreve i stort tal illustrerer forholdene. Dog kan markbøgerne 1682-83 vise, hvorvidt 2 eller flere brugere af samme gård fik deres agre opmålt hver for sig – et klart bevis for, at vedkommende gård *var* delt. Af 25 gårdmænd i Vejen by (der i markbogen består af 9 gårde samt præstegården) fik 18 deres jord opmålt hver for sig, men i 2 tilfælde fik gårdbrugere to og to jorden opmålt samlet (dele af henholdsvis gård nr. 2 og nr. 4), ligesom 3 selvejere (i nr. 8) øjensynligt fik deres 84 tdr. land store brug opmålt under ét. Når markbogen (728) oplyser, at der er 23 våninger, idet 12 selvejere har 11 og 13 fæstere 12, stemmer dette meget godt med, at der på gård nr. 2 sad to fæstere og på nr. 4 en selvejer og en fæster, der fik deres jord opmålt og beregnet under ét. De 3 selvejere (gård nr. 8) havde utvivlsomt hver sit stuehus, selv om deres jord blev opmålt samlet. Med tilsammen 84 tdr. ld. hørte de til de større jordbrugere i landsbyen; kun 3 fæstere havde mere end 28 tdr. ld. hver.⁸¹

Gårddelingsproblemet skal ikke behandles her, da det overvejende måtte blive tilbageslutninger fra det 18. årh.s første halvdel, hvor fæstebreve giver indgående og tydelige oplysninger. Men sandsynligvis har fæstebønder også i det 17. årh. navnlig kendt følgende former for gårddeling eller fælles gård drift:

⁸¹ Vejen: markbog 728, modelbog 1744 (I) fol. 51-54, matrikelsbog 1818. Jfr. ovenfor s. 6, med henvisning i note 9.

1. To fæstere tiltræder hver halv gård med halv besætning. Jorden deles i lige lodder og begge nyder halv anpart i alle ting, »rørende og urørende«. Der henvises undertiden til en (ikke bevaret) specifikation.

2. Gården deles ikke lige, men den ene fæster får en vis del af ager og eng og nogle nærmere angivne kreaturer, anpart af udhuse, redskaber og korn m.v. – Det *kan* være en form for aftægt,⁸² men behøver ikke at være det.

3. Alt i gården bliver »til fælles brug og drift«. Der skal være »ordentlig deling« på alt, hvad der sælges fra gården, og af udgifterne (skatter, landgilde m.v.) betaler enhver halvdelen. En sådan samdriftsform var åbenbart mest anvendelig, når fæsterne var nære slægtninge (især far og søn).

De nævnte former for gårddeling eller samdrift kunne forekomme samtidig på et gods.⁸³ Godsejeren kunne i fæstebrevene sikre sig, at den sidstlevende fæster påtog sig den først afdødes forpligtelser, såfremt en af dem døde, før de fik »afdelte« med hinanden. Det blev indskærpet fæsterne, at hver skulle »vide sin bygning af gården at holde i god stand«. Også andel i alsædjord, engskifte, kålgård og tørvegravning samt i kreaturgræsning på hede eller overdrev kunne være bestemt ved deling af gård eller hus.

En del ældre præsteindberetninger kan ligesom senere 1688-matriklen⁸⁴ belyse besiddelsesforhold. Det kan også være af interesse at se, hvorvidt det i ældre tid var adelen eller kronen der havde forholdsvis flest brugere på sine fæstegårde. Chr. Thorsen har i den tidligere omtalte afhandling været inde på spørgsmålet uden at nå til noget sikkert resultat.⁸⁵ På et mere klart afgrænset lokalt plan skulle dette dog være muligt. Som eksempel skal her anføres statistiske oplysninger i præsteindberetninger fra samtlige 18 sogne i Børglum herred om adelens og kronens gårde og bol (e) og disses brugere (br) i 1599:

	Gårde		Bol		Tilsammen	
	e	br	e	br	e	br
Adelen.....	241	306	316	356	557	662
Kronen.....	131	178	87	96	218	274
Ialt.....	372	484	403	452	775	936

⁸² Dette forhold har jeg omtalt i *Jyske Samlinger*, Ny række V, 3, s. 255f.

⁸³ Se f.eks. fæsteprotokol for Lerkenfeldt i Himmerland i perioden 1719–ca. 1750 (Lerkenfeldt godsarkiv, Landsarkivet for Nørrejylland).

⁸⁴ HP 1688, tabel III, og talrige notater i HP Saml.

⁸⁵ Hist. Tidsskr. 8. rk. IV, s. 193ff.

I Børglum herred var der i 1599 20,8 % flere brugere end gårde og bol, mens der i 1680erne var 24,7 % flere brugere end der var gårde på over 1 td. hartkorn (se ovenfor s. 17). Det *kan* skyldes, at de mindre brugsstørrelser var mere udbredte o. 1600. Gårdene havde i 1599 godt 30 % »overskydende« brugere, bolene kun 12,2 %. Men iøvrigt kan der iagttages en væsentlig forskel: adelens »overskud« af brugere var på gårdene 27 %, på bolene 12,7 %, mens de tilsvarende tal for kronens besiddelser var henholdsvis 35,9 og 10,3 %. Regnes jordbrugene under ét havde kronen 25,7 % flere brugere end gårde, adelen kun 18,9 %.

Det stigende antal brugere i forhold til ejendomsantal kan iagttages på længere sigt og formentlig bedst indenfor større krongodsområder. I Skanderborg len (senere amt) var der indenfor 24 undersøgte landsbyer ikke sket væsentlige forandringer m.h.t. gårdantal 1625–1718⁸⁶, kun en tilvækst fra 247 til 261, men gårdbrugernes tal var samtidig vokset fra 300 til 374, en stigning fra 21,5 til 42,3 % flere brugere end gårde. Men det er overvejende sandsynligt, at en stor del af de mange nye brugere havde selvstændige brug.

På Skanderborg len fandtes der endnu i 1625 et betydeligt antal selvejergårde, og jordebogen giver mulighed for at sammenligne dem med fæstegårde, hvad brugerforhold angår. Der var på 124 selvejergårde 147 brugere, på 815 fæstegårde 939, eller henholdsvis 18,5 og 15,2 % flere brugere end gårdbrug. Forskellen er ikke så betydelig, at den med sikkerhed kan kommenteres. Iøvrigt var det naturligt, at bønder med nogen besiddelse og større selvstændighed holdt sammen, hvor det var muligt. I de tilfælde, hvor foruden fæstebreve også husbondholdsbreve blev indført i fæsteprotokollerne, kan det konstateres, at selvejergårde oftere end fæstegårde gik over fra far til søn.

Udviklingen i 1600-tallet var mangfoldigere end det ofte fremstilles. Overfor ødelæggelser ved krige, epidemier og naturkatastrofer står talrige nyanlæg, gårddele og brugsstørrelser i vækst. Summen af mange iagttagelser siger os, at det i århundredets løb hårdt hjemsøgte danske landbrug stadig havde genopbyggende kræfter i reserve.⁸⁷

⁸⁶ Skanderborg lens jordebog 1625. – Hovedkrigs- og portionsjordebog for Skanderborg rytterdistrikt 1718 (Rigsarkivet, Rentekammeret 2215. 172).

⁸⁷ Samtidig med 2. korrektur forelå »Præsteindberetninger til Ole Worm I. Indberetninger fra Ålborg og Ribe stifter 1625–42. Udgivet af Landbohistorisk Selskab. Ved Frank Jørgensen«. Bindet giver bl. a. en del oplysninger om sandflugt og nedlagte gårde, men i næsten alle sogne, hvor gård- og bolantal anføres, er de sammenlagt lidt mindre end i HP 1688.

ZUSAMMENFASSUNG

Studien über Höfe, Zahl der Hofbewirtschafteter und Grössen der Anwesen im 17. Jahrhundert

IM JAHRE 1928 erschien das von dem Statistiker Henrik Pedersen († 1926) ausgearbeitete Tabellenwerk »De danske Landbrug 1688« (HP 1688). Der Hauptzweck der vorliegenden Untersuchung ist eine Ergänzung und in Bezug auf gewisse Punkte eine Korrektur dieser Ergebnisse. Die hier vorgelegte Revision ist den Vorarbeiten des erwähnten Werkes zu Dank verpflichtet; die Untersuchungen wurden erst durch Henrik Pedersens hinterlassene landwirtschaftliche Sammlungen im Reichsarchiv zu Kopenhagen (HP Saml.) ermöglicht. Es sei zu betonen, dass eine kritische Durchsicht sämtlicher 1691 Grundbücher ein komplizierteres und auf lokaler Basis genaueres Bild über Zahl und Grösse der landwirtschaftlichen Betriebe in den 1680-ern ergeben würde. Doch ist die Möglichkeit eines wirklichen Vergleichs zwischen dem Material der Flurbuchaufnahme und dem, was ältere Kataster und insbesondere Gemeindebeschreibungen enthalten, insofern sie erhalten sind, nicht überall vorhanden.

Einleitungsweise wird eine Erörterung der nur teilweise verwirklichten Arbeitspläne Henrik Pedersens, seine Beziehungen zu dem Historiker J. A. Fridericia und dessen Untersuchungen über die Besitzverhältnisse, Grössen der Anwesen u.a.m. erörtert. Das Problem der nicht-bewirtschafteten Höfe (»ødegårde«) wird erwähnt. Hiernach wird als wesentlicher Beitrag zu sicheren Auskünften über die dänische Landwirtschaft zur Zeit der Fluraufnahme der Nachweis geliefert, dass es in Jütland zur Vermessungszeit anscheinend ungefähr 36.000 Hofbewirtschafteter gab oder 23,4 % mehr als die etwa 29.200 Anwesen mit über 1 Tonne Hartkorn, die von den Gemeinden, Harden und in den Kreisverzeichnissen in HP 1688 angegeben werden. Es ist kaum anzunehmen, dass die Mehrheit der 1428 nicht-bewirtschafteten Anwesen, die auch zu den obenangeführten jütischen Hardentabellen (S. 14 ff.) 1683, als die Vermessung stattfand, gezählt wurden, bewohnt waren. Und da dies sicherlich auch nicht 1688 der Fall war, muss die tatsächliche Zahl der jütischen Hofbewirtschafteter etwa 35.000 gewesen sein; von diesen können wenige Hundert weniger als 1 Tonne Hartkorn angebaut haben. Durch Stichproben sind die Verhältnisse der dänischen Inseln untersucht. Im wesentlichen bestätigen sie Henrik Pedersens (nicht veröffentlichte) Ergebnisse. Sie ändern nur in geringem Masse das von HP 1688 gezeichnete Bild. Die Zahl der Hofbewirtschafteter überstieg die Zahl der Anwesen nur um etwa 630, während es infolge der Fluraufnahme etwa 1425 nicht-bewirtschaftete Höfe gab — eine Zahl, die im übrigen zu niedrig erscheint; infolgedessen kann es auf Seeland, Lolland-Falster und Fyn-Langeland nur an die 28.000 Hofbewirtschafteter gegen etwa 35.000 in Jütland gegeben haben, also ein Verhältnis von 4 : 5, während die Zahl der Anwesen innerhalb der beiden Gebiete in HP 1688 praktisch paritätisch ist. Über Bornholm und die Landwirtschaft von Schleswig wurde 1688 keine Fluraufnahme vorgenommen, und die Stadtfuren wurden von der Statistik nicht erfasst.

Die von Henrik Pedersen notierte Zahl der Bewirtschafter in seinen jütischen Hauptlisten (nr. 26–43), wo jeder einzelne in der Fluraufnahme aufgenommene Besitz mit Hartkornmenge und angebautem Areal in Tonnen (HP Saml.) angeführt wird, weisen grosse Unterschiede von Gebiet zu Gebiet auf.

Der folgende Abschnitt teilt ferner Beobachtungen in Bezug auf die Zahl der Bewirtschafter der Dörfe und der Einzelhöfe samt der 2-Hof-Anwesen mit, und hier wird auch die Frage der Hofteilungen erwähnt. Es wird nachgewiesen, dass es hauptsächlich – jedoch in keiner Weise ausschliesslich – grössere Bauernhöfe waren, die in den 1680-ern zwei oder mehr Bewirtschafter hatten, wobei hervorgehoben wird, dass dies eine gleichmässige Verteilung des Hartkorns von 1688 mit sich führte. Eine begrenzte Fluraufteilung von grossen Höfen findet statt.

Ein Vergleich mit den recht uneinheitlichen Besitzbezeichnungen und Auskünften über Grössen der Anwesen machen es klar, dass die Fluraufnahme von 1688 bald die ursprüngliche, bald die tatsächliche Zahl der Anwesen mitteilt, die aber nicht den Grundbucheintragungen in den Fällen entspricht, wo die Anwesen so klein sind, dass sie unterhalb der 1 Tonnen Hartkorn-Grenze liegen. Beispiele von einem mittelgrossen Kreisgebiet, ja sogar von einer kleineren Harde, zeigen auffällige lokale Unterschiede. Ein Dorf-Beispiel veranschaulicht die oft sehr bedeutenden Verschiebungen in bezug auf Grösse des Hartkorns, die bei Einführung des neuen Flurbuches von 1688 stattfanden.

Seuchen, Kriegszerstörungen und Sandtreiben (insbesondere entlang der Westküste Jütlands) ergaben zu wiederholten Malen Verluste für die jütische Landwirtschaft, aber zu gleicher Zeit gab es Fortschritte in vielen Gemeinden im Inneren des Landes. Hier und da fanden Urbarmachungen der Heide statt, neue Wirtschaften entstanden und ältere Anwesen erweiterten oft die Anbauflächen. Ortsnamen zeugen von Neu-Anbau von Bodenflächen und Teilungen von Höfen, und man findet Beispiele, dass die Bauern der Heide eine neue (vierte) Dorfflur entreissen. Zeugnisse treten demnach gegen Zeugnisse auf, wenn der Landwirtschaftshistoriker den Versuch unternimmt, Verluste und Fortschritte, speziell in Bezug auf die jütische Landwirtschaft, gegeneinander abzuwägen.

Im letzten und längsten Abschnitt werden die Möglichkeiten einer statistisch unterbauten Auffassung der Entwicklungslinien des 17. Jahrhunderts untersucht. Ein Vergleich zwischen der Zahl der bäuerlichen Anwesen in 70 nord-jütischen Gemeinden 1553, 1568, 1599 und 1688 mit der Zahl der Bewirtschafter 1599 und 1688 (eigentlich 1683) zeugen deutlich von einem Rückgang in den Gegenden mit Sandtreiben an der Küste, dagegen aber wechselweise von Stillstand und einigem Fortschritt landeinwärts. Es wird dargelegt, speziell durch das Beispiel von Kær Harde in Vendsyssel, dass insbesondere die halbe Hufe eine nur schwierig zu handhabende Grösse des Anwesens ist: gewöhnlicherweise weiss man nicht, ob solche kleinen Hufen in den Gemeindebeschreibungen der älteren Zeit mitgezählt sind, und ein Vergleich zwischen Besitzabweichungen im Grundbuch und in der Fluraufnahme zeigen, dass die 1 Tonnen Hartkorn-Grenze quer durch die Gruppe der halben Hufen geht. Von der Gemeinde Tårs in der Borglum Harde gibt es Zahlen der Anwesen zu fünf Zeitpunkten von 1553–1683. Sie zeugen von einer variierenden Aufteilung in ganze und halbe Hufen samt – was wesentlicher ist – eine Verschiebung von kleinen Hufen zu Gunsten von Viertel- und Halbhofgrössen, und zeitweilig eine 2- oder 3-Teilung von

Hufen. Die Zahl der Wirtschaften vergrößert sich hier sowohl in Bezug auf Zahl als auf Fläche. Eine Reihe von süd- und westjütischen Gemeindebeschreibungen 1651 ermöglichen einen entsprechenden Vergleich und zeigen eine spezifiziertere Aufteilung der Wirtschaften als normal. Das Gesamtergebnis deutet jedoch am ehesten auf eine recht unveränderte Zahl in den 1680-ern, obwohl es sich zum Teil um Gegenden mit grossen Menschenverlusten handelt (insbesondere 1659) und 1683 mit noch verhältnismässig vielen unbewirtschafteten Höfen. Es wird dargelegt, dass die näheren Umstände in Verbindung mit Teilungen von Höfen und mit zwei oder mehr Bewirtschaftern auf demselben Hofe viel besser auf Grundlage der Pachtbriefe des 18. Jahrhunderts untersucht werden können.